

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Κατασταλτική λειτουργία του κράτους και κοινωνική συναίνεση στην εποχή
της πανδημίας

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Άννα Σταυρακάκη

Αθήνα, 2022

Τριμελής Επιτροπή

Δημήτριος Καλτσώνης, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπων)

Λουδοβίκος Κωτσονόπουλος, Επίκουρος Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Γιώργος Γιαννούλης, Επίκουρος Καθηγητής Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ

Copyright © Άννα Σταυρακάκη, 2022

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους τους διδάσκοντες του Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής που αποτελέσαν για μένα πηγή έμπνευσης, γνώσης και κριτικής σκέψης. Ένα μεγάλο ευχαριστώ στον επιβλέποντα καθηγητή μου Δημήτριο Καλτσώνη για τη συνεργασία, την καθοδήγηση και την εποικοδομητική κριτική του. Η εμπειρία, οι συμβουλές και το έργο του αποτέλεσαν πολύτιμο οδηγό καθ' όλη τη διάρκεια συγγραφής της διπλωματικής μου εργασίας.

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες	2
Περίληψη	5
Abstract	6
Εισαγωγή.....	7
Κεφάλαιο Πρώτο: Ο πολιτικός ρόλος του κράτους σε καταστάσεις κρίσης.....	10
1.1 Ιστορικό υπόβαθρο.....	10
1.1.1 Η μετάβαση από τον κρατικό παρεμβατισμό στη νεοφιλελεύθερη διακυβέρνηση.....	11
1.1.2 Η υπονόμηση της δημοκρατίας.....	15
1.2 Ισχυροποίηση της κατασταλτικής λειτουργίας.....	19
1.2.1 Η στροφή στην κατασταλτική λειτουργία του κράτους και η νέα αντεγκληματική πολιτική.....	19
1.2.2 Η ενδυνάμωση της καταστολής σε περιόδους κρίσης.....	22
Κεφάλαιο Δεύτερο: Η λειτουργία του κράτους την εποχή της πανδημίας	27
2.1 Εισαγωγικά στοιχεία	27
2.2 Κατάσταση έκτακτης ανάγκης και κρατική κυριαρχία.....	30
2.2.1 Το καθεστώς έκτακτης ανάγκης.....	30
2.2.2 Δικαιώματα και ελευθερίες σε συνθήκες πανδημίας.....	34
2.2.3 Επιτήρηση και έλεγχος πληροφοριών.....	37
2.2.4 Εκφάνσεις κρατικού και κρατικο-επιχειρηματικού εγκλήματος.....	40
Κεφάλαιο Τρίτο: Πολιτική διαχείριση της πανδημικής κρίσης-Επιτυγχάνοντας την κοινωνική συναίνεση.....	44
3.1 Νεοφιλελεύθερη ηγεμονία και αυταρχικός νεοφιλελευθερισμός	44
3.2 Βιοπολιτική πειθάρχηση και πανδημία.....	55

3.2.1 Πειθαρχική εξουσία, βιοεξουσία και βιοπολιτική.	55
3.2.2 Επιτήρηση και πειθαρχία την περίοδο της πανδημίας- Ένα νέο βιοπολιτικό παράδειγμα;	60
Συμπεράσματα.....	64
Βιβλιογραφία	68

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία επιχειρεί να διερευνήσει τον ρόλο του κράτους σε καταστάσεις κρίσεις και έκτακτης ανάγκης, εστιάζοντας στην κατασταλτική λειτουργία του και τον τρόπο που αυτή ισχυροποιείται για την προστασία και διατήρηση του πολιτικοκοινωνικού status quo. Παράλληλα, σκιαγραφείται το πλαίσιο της υφιστάμενης πανδημικής κρίσης και εξετάζεται το πως η κρατική εξουσία διασφαλίζει την κοινωνική συναίνεση στην εφαρμογή και την τήρηση πειθαρχικών μέτρων που υπονομεύουν τις δημοκρατικές αρχές και παραβιάζουν τα αστικά και πολιτικά δικαιώματα. Η ανακήρυξη της πανδημίας του νέου κορωνοϊού σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης οδήγησε σε μια πρωτοφανή «παύση» των κοινωνικών και οικονομικών δραστηριοτήτων σε παγκόσμιο επίπεδο και σε έναν ασφυκτικό περιορισμό των ελευθεριών και του δημοκρατικού διαλόγου, με πρόσχημα την προστασία της υγείας των πολιτών. Στο πλαίσιο αυτό, η ασταθής ισορροπία μεταξύ ελευθερίας και ασφάλειας, όπως διαμορφώνεται σε περιόδους φαινομενικά υπαρξιακών απειλών, δοκιμάζει τα όρια της κατασταλτικής κρατικής παρέμβασης και φέρνει στο προσκήνιο το δίκαιο έκτακτης ανάγκης και τη βιοπολιτική πειθάρχηση ως μέσο ρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων και των σχέσεων εξουσίας.

Λέξεις-κλειδιά: Πανδημία, Κατάσταση έκτακτης ανάγκης, Κατασταλτικός ρόλος του κράτους, Κοινωνική συναίνεση, Αυταρχικός νεοφιλελευθερισμός

Repressive function of the state and social consensus in the era of the pandemic

Stavrakaki Anna

Abstract

Purpose of this diploma thesis is to explore the role of the state in crisis and states of emergency, focusing on its repressive function and how it is strengthened in order to protect and maintain the socio-political status quo. At the same time, is outlined the context of the current pandemic crisis and is examined how the state power ensures the social consensus in the implementation and observance of disciplinary measures that undermine the democratic principles and violate the civil and political rights. The declaration of the new coronavirus pandemic as a state of emergency has led to an unprecedented "suspension" of social and economic activities worldwide and a suffocating restriction of freedoms and democratic dialogue, in the name of health protection. In this context, the unstable balance between freedom and security, as formed in times of seemingly existential threats, tests the limits of repressive state intervention and brings to the fore the law of emergency and the biopolitical discipline as a means of regulating social and power relations.

Keywords: Pandemic, State of emergency, Repressive role of the state, Social consensus, Authoritarian neoliberalism

Εισαγωγή

Από τον Μάρτιο του 2020 όταν ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (ΠΟΥ) ανακήρυξε πανδημία τη νόσο COVID-19 που προκαλείται από τον νέο κορωνοϊό SARS-CoV-2, σχεδόν όλες οι χώρες παγκοσμίως έχουν εισαγάγει έκτακτα νομικά και πολιτικά μέτρα, συμπεριλαμβανομένων των εθνικών και τοπικών lock-down, των εντολών έκτακτης ανάγκης, του κλεισίματος των συνόρων και των ταξιδιωτικών περιορισμών. Ως υγειονομική αλλά και κοινωνικοοικονομική κρίση, η πανδημία COVID-19 έφερε στο προσκήνιο τις ελλείψεις και τις ανεπάρκειες των σύνθετων κοινωνικοοικονομικών συστημάτων του 21ου αιώνα (Afouxenidis & Chtouris, 2020), αναδεικνύοντας ταυτόχρονα τις ήδη διευρυμένες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές ανισότητες. Ταυτόχρονα κατέστησε -για ακόμη μια φορά- εμφανές ότι η ασφάλεια και η ελευθερία κινούνται αντιπαραθετικά και δοκιμάζουν τα ακραία όρια (κατασταλτικής) παρέμβασης του ποινικού δικαίου προκειμένου να ρυθμιστούν οι κοινωνικές σχέσεις (Πανούσης, 2018).

Η πανδημία δεν είχε συνέπειες μόνο στη δημόσια υγεία και την οικονομία, αλλά αποτελεί απειλή για την ήδη υπονομευμένη δημοκρατία παγκοσμίως. Με πρόσχημα τη δημόσια υγεία και την ασφάλεια των πολιτών, πολλές κυβερνήσεις έχουν χρησιμοποιήσει την πανδημία για να επεκτείνουν την εκτελεστική εξουσία, να ενδυναμώσουν τις δυνάμεις καταστολής και να περιορίσουν τα ατομικά δικαιώματα και ελευθερίες. Τα μέτρα που επιβλήθηκαν και οι έκτακτες νομοθετικές μεταρρυθμίσεις που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια της πανδημίας επηρέασαν και άλλους πυλώνες της δημοκρατικής διακυβέρνησης όπως οι εκλογικές διαδικασίες, ο πολιτικός έλεγχος των στρατιωτικών δυνάμεων και των σωμάτων ασφαλείας και τα κοινωνικά κινήματα. Έδωσαν επίσης τη δυνατότητα σε πιο συντηρητικές δυνάμεις να επαναφέρουν τους όρους της παγκόσμιας συζήτησης για τα πλεονεκτήματα του αυταρχισμού έναντι της δημοκρατίας.

Παράλληλα, η εμφάνιση της πανδημίας επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο με τον οποίο οι πολιτικοί ηγέτες λαμβάνουν αποφάσεις σε τοπικό, εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο θέτοντας εκ νέου στην ατζέντα της συζήτησης τη λειτουργία του κράτους. Τόσο στην επιστημονική και ακαδημαϊκή κοινότητα όσο και στον δημόσιο λόγο μπορούμε να εντοπίσουμε απόψεις για «την ενίσχυση του ρόλου του κράτους ύστερα από 40 και πλέον χρόνια νεοφιλελεύθερης κυριαρχίας» (Τάσσης, 2020, σ. 56), για διατάραξη της

νεοφιλελεύθερης και παγκοσμιοποιητικής ατζέντας και για πρωτοφανή και ακραία μέτρα περιορισμού δικαιωμάτων και ελευθεριών. Ωστόσο, αν και η πανδημία «αποτέλεσε τον καταλύτη και τον επιταχυντή για την ανάδυση και την επιβολή μιας σειράς θεσμικών και κοινωνικών πρακτικών, περιορισμών και μορφών οργάνωσης του κράτους, της οικονομίας, της απασχόλησης, της εκπαίδευσης, του δημόσιου χώρου και των ανθρώπινων σχέσεων» (Κοντιάδης, 2020, σ. 20), δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για άγνωστα ή πρωτοφανή φαινόμενα ούτε να υποστηρίξουμε ότι το νεοφιλελεύθερο δόγμα χάνει την κυριαρχία του.

Λαμβάνοντας υπόψη μας τα παραπάνω, η παρούσα διπλωματική εργασία επιχειρεί να εξετάσει τον ρόλο του κράτους και τον τρόπο που αυτός διαφοροποιείται σε καταστάσεις κρίσης. Παράλληλα, μέσα από τη σκιαγράφηση του πλαισίου της υφιστάμενης πανδημικής κρίσης διερευνάται το πώς η κρατική εξουσία διασφαλίζει την κοινωνική συναίνεση και συμμόρφωση στην εφαρμογή και την τήρηση πειθαρχικών μέτρων που υπονομεύουν τις δημοκρατικές αρχές και παραβιάζουν τα αστικά και πολιτικά δικαιώματα. Η κύρια προβληματική της εργασίας περιστρέφεται γύρω από τη σκέψη ότι ο ρόλος και οι παρεμβάσεις του κράτους κατά την πανδημική περίοδο δεν αποτέλεσαν μια νέα ή πρωτοφανή πραγματικότητα, αλλά τη συνάρθρωση φαινομένων και αλλαγών που εξελίσσονται τις τελευταίες δεκαετίες.

Με γνώμονα το γεγονός ότι ο ρόλος του κράτους, τα όρια της παρεμβατικότητάς του και η πολιτική του λειτουργία αλλάζουν και αναδιαμορφώνονται σε περιόδους κρίσεις, το πρώτο κεφάλαιο της εργασίας παρέχει μια σύντομη εξέταση της εναλλαγής που παρατηρείται από τον 20^ο αιώνα στην ενίσχυση ή αποδυνάμωση του κρατικού παρεμβατισμού ανάλογα με την ιστορική, πολιτική, κοινωνική και οικονομική συγκυρία. Μελετάται επίσης η κατασταλτική λειτουργία του κράτους, η ισχυροποίηση της οποίας γίνεται πιο έντονη κυρίως από το 2001 και μετά, ενώ φαίνεται να κορυφώνεται σε περιόδους κρίσης με στόχο την προστασία της δημόσιας τάξης και ασφάλειας και τη διατήρηση του κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού.

Συνεχίζοντας με την περιγραφή της πανδημικής πραγματικότητας, το δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας επιχειρεί την εξέταση των κρατικών απαντήσεων στην κρίση και διερευνά πώς, υπό ένα καθεστώς γενικευμένης έκτακτης ανάγκης, ισχυροποιήθηκαν

κατασταλτικές και αυταρχικές πρακτικές που υπονομεύουν τα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα και τις δημοκρατικές ελευθερίες.

Τέλος, σε μια προσπάθεια σκιαγράφησης και κατανόησης της κοινωνικής συμμόρφωσης και συναίνεσης των μέτρων που εφαρμόστηκαν από τις (δημοκρατικές) κυβερνήσεις για τη διαχείριση της πανδημίας, στο τρίτο κεφάλαιο της εργασίας δίνεται έμφαση στους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους και αναδεικνύεται ο ρόλος, τόσο του νεοφιλελεύθερου ηγεμονικού λόγου όσο και της βιοπολιτικής ρύθμισης.

Κεφάλαιο Πρώτο: Ο πολιτικός ρόλος του κράτους σε καταστάσεις κρίσης

1.1 Ιστορικό υπόβαθρο

Η ευρωπαϊκή ιστορία του εικοστού αιώνα μάς δείχνει ότι οι κοινωνίες είναι δυνατόν να διαρραγούν, οι δημοκρατίες να καταρρεύσουν, τα ήθη να εκπέσουν και οι καθημερινοί, απλοί άνθρωποι να βρεθούν με όπλα στα χέρια, να σημαδεύουν συνανθρώπους τους πάνω από ανοιγμένους τάφους. Θα μας ήταν πολύ χρήσιμο σήμερα να κατανοήσουμε το γιατί.

(Snyder, 2017)

Η έλευση του καπιταλισμού της αγοράς στη Βρετανία του 19ου αιώνα αποτελεί την πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία που οι οικονομικοί παράγοντες απέρριψαν τους κοινωνικούς και ηθικούς περιορισμούς της οικονομικής δράσης και «έπεισαν» τους επίσημους κρατικούς φορείς να αναθέσουν τη συλλογική ευημερία στη λογική της ιδιωτικής συσσώρευσης. Η δημιουργία του καπιταλισμού ήταν, από αυτή την άποψη, μια οικονομική και κοινωνική επανάσταση - μια ριζική απομάκρυνση από το μακροπρόθεσμο πρότυπο της κοινωνικά ρυθμιζόμενης παραγωγής και ανταλλαγής. Η ανάπτυξη των καπιταλιστικών οικονομιών αναμφισβήτητα έφερε οφέλη στην ανθρώπινη ευημερία, ταυτόχρονα όμως ανέδειξε τη βαθιά «αντικοινωνική» φύση του καπιταλισμού. Οι κοινωνίες που επιτρέπουν την οικονομική ζωή να διέπεται από τη λογική του ιδιωτικού κέρδους και του ανταγωνισμού στην αγορά είναι κοινωνίες που κινδυνεύουν. Είναι επιρρεπείς σε γρήγορες μη κατευθυνόμενες αλλαγές, σε κοινωνικά επιβλαβείς συγκεντρώσεις πλούτου και ανισότητας και σε περιοδικές οικονομικές κρίσεις - μερικές φορές σε παγκόσμια κλίμακα. Τα κύρια χαρακτηριστικά των καπιταλιστικών κοινωνιών δεν είναι η σταθερότητα και η ισορροπία, αλλά η αβεβαιότητα, η ανασφάλεια και η ανισότητα, με επιζήμιες συχνά συνέπειες για το κοινωνικό και φυσικό περιβάλλον (Garland, 2016).

Οι καπιταλιστικές κρίσεις έρχονται και επανέρχονται σταδιακά, με τα κράτη να διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη διαχείρισή τους (Καλτσώνης, 2016). Μεταβάλλουν τη σχέση κράτους, αγορών και πολιτικής και τις οικονομικές και πολιτικές ιδεολογίες, προκαλώντας μετασχηματισμούς που συχνά επηρεάζουν τις κοινωνίες στη μακρά διάρκεια (Μοσχονάς, 2020). Στο πλαίσιο της συμβιωτικής αυτής σχέσης αγοράς, κρίσεων και

κράτους, η σύγχρονη ιστορία καθιστά εμφανή τα παραδείγματα «έκτακτης αφομοίωσης» παρεμβατικών κρατικών πολιτικών με στόχο την αντιμετώπιση μιας κατάστασης έκτακτης ανάγκης και την επιστροφή στην «κανονικότητα». Έτσι, οι σχέσεις κράτους – ιδιωτικής οικονομίας εξελίσσονται δυναμικά από την πλήρη απορρύθμιση έως τον έντονο κρατικό παρεμβατισμό, ανάλογα με τις εκάστοτε κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες, αλλά και τις ανάγκες και απαιτήσεις των ελίτ (Ινστιτούτο Εναλλακτικών Πολιτικών, 2021).

Ακόμα και στις περιπτώσεις που το καπιταλιστικό κράτος δεν εκπροσωπεί άμεσα τα οικονομικά συμφέροντα των κυρίαρχων τάξεων, συνεχίζει να υποστηρίζει τα πολιτικά τους συμφέροντα, λειτουργώντας από τη μια πλευρά ως οργανωτής του πολιτικού τους αγώνα και από την άλλη ως παράγοντας πολιτικής αποδιοργάνωσης της εργατικής τάξης (Πουλαντζάς 1985). Στην ουσία, μέσω της σχετικής του αυτονομίας, το κράτος λογίζεται ως ένας πόρος εξουσίας που σαν βασικό στόχο έχει την πολιτική οργάνωση των διάφορων μερίδων της αστικής τάξης και την πολιτική διαίρεση της εργατικής (Κωτσονόπουλος, 2016, σ. 86).

Με στόχο μια πρώτη ανάγνωση του πως ο ρόλος του κράτους και η παρέμβαση του στην οικονομία διευρύνεται ή περιορίζεται σε σχέση με τις εκάστοτε κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες, ακολουθεί μια συνοπτική καταγραφή της γέννησης του κράτους πρόνοιας και της μετέπειτα μετάβασης στο νεοφιλελεύθερο κοινωνικό κράτος. Σχολιάζεται επίσης πως στις περιόδους κρίσης υπονομεύεται η δημοκρατία και αναδύονται αυταρχικές και ακροδεξιές ιδεολογίες και κινήματα με κοινό σκοπό τη διάσωση του καπιταλιστικού συστήματος και τη διατήρηση της κυρίαρχης τάξης πραγμάτων.

1.1.1 Η μετάβαση από τον κρατικό παρεμβατισμό στη νεοφιλελεύθερη διακυβέρνηση.

Από τις αρχές του 20ού αιώνα, ακόμα και όταν υπηρετούσαν το δόγμα της ελεύθερης αγοράς, οι δυτικές κυρίως κυβερνήσεις αναγνώρισαν «εξαιρετικές περιστάσεις» όπου ήταν αναγκαία η παρέμβαση του κράτους και ο περιορισμός της αρχής του laissez-faire. Αυτή η ιστορική διαλεκτική είναι αυτό που ο Polanyi ονομάζει ως «διπλή κίνηση» (Μαρκαντωνάτου, 2015, σ. 15). Από τη μία πλευρά εντοπίζουμε τις δυνάμεις του φιλελευθερισμού, οι οποίες οικοδομούν μια νέα κοινωνία που βασίζεται στην ελευθερία

της αγοράς, στο ιδιωτικό συμφέρον και στον ελάχιστο κρατικό παρεμβατισμό, ενώ από την άλλη πλευρά, παρατηρούμε την ανάπτυξη μιας διαδεδομένης, διάχυτης αντίδρασης στην αγορά με σκοπό την αντιμετώπιση καταστάσεων έκτακτης ανάγκης, την κοινωνική προστασία και τη διαχείριση των κοινωνικών αναταραχών. Αποτέλεσμα των δύο αντιτιθέμενων αυτών αρχών, της λογικής της ελεύθερης αγοράς έναντι της λογικής της ηθικής οικονομίας και της κοινωνικής προστασίας μπορούν να θεωρηθούν τα μέτρα κοινωνικής πολιτικής (Garland, 2016).

Η οικονομική κρίση του 1929 και οι επικείμενες επιπτώσεις της, όπως η κατάρρευση του διεθνούς εμπορίου, η μαζική ανεργία και η εμφάνιση ριζοσπαστικών πολιτικών κινημάτων οδήγησε στην κοινά αποδεκτή άποψη ότι το *laissez-faire* είχε αποτύχει και ότι οι κυβερνήσεις έπρεπε να παρεμβαίνουν στην οικονομία για να αναδιανέμουν τον πλούτο και να επιβάλλουν περιορισμούς στις εταιρείες (Klein, 2008, σ. 35). Μέχρι τη δεκαετία του 1940, η εμπειρία των δύο παγκόσμιων πολέμων είχε επεκτείνει σημαντικά την εμβέλεια της κρατικής ρύθμισης, αποδεικνύοντας την ικανότητα των κυβερνήσεων να κινητοποιούν πληθυσμούς και να διευθύνουν οικονομίες.

Η περίοδος από τη δεκαετία του 1940 μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970 -η λεγόμενη χρυσή εποχή του κοινωνικού κράτους- αποτελεί μια περίοδο διεύρυνσης του ρόλου του κράτους με έμφαση στην προστασία του χώρου της εργασίας και των αδύναμων στρωμάτων. Ο αυξημένος αυτός ρόλος του κράτους προήλθε από την εμπειρία τον καιρό του πολέμου, τη συνεχώς μεγαλύτερη «κοινωνικοποίηση της παραγωγής» και τη νέα διεθνή ισορροπία δυνάμεων. Σε ορισμένες χώρες, όπως η Βρετανία, αυτό πήρε τη μορφή μιας σαφούς δέσμευσης στην επιδίωξη πολιτικών πλήρους απασχόλησης μέσω κεϋνσιανών οικονομικών τεχνικών, ενώ σε άλλες χώρες όπως στη Γαλλία, υπήρξε μια έμφαση στον θετικό οικονομικό σχεδιασμό από το κράτος (Gough, 2008).

Σε όλες τις δυτικές χώρες, η κρατική παρέμβαση στην οικονομία επεκτάθηκε (Gough, 2008). Οι κοινωνικές παροχές και η πλήρης απασχόληση ήταν οι σημαντικότερες ανάγκες της νέας κοινωνίας, προφανές δίδαγμα από τη Μεγάλη Ύφεση, και τις αποδέχονταν όλες οι μεταπολεμικές κυβερνήσεις. Παράλληλα, σημείο συμφωνίας όλων των πολιτικών κομμάτων ήταν η διεύρυνση των κοινωνικών παροχών. Η εντυπωσιακή οικονομική ανάπτυξη της πρώτης μεταπολεμικής δεκαετίας επέτρεψε την εκπλήρωση και των δύο αυτών στόχων, τόσο στις ανατολικοευρωπαϊκές χώρες από το κομμουνιστικό

καθεστώς όσο και στη Δυτική Ευρώπη υπό τον φιλελεύθερο καπιταλισμό, μειώνοντας τις κοινωνικές ανισότητες και συνδυάζοντας τις δυνάμεις της αγοράς με τις ποικίλες μορφές του κράτους πρόνοιας (Kershaw, 2020, σ. 155).

Σημαντικό είναι να αναφερθεί ότι η ίδια περίοδος χαρακτηρίζεται από την ενδυνάμωση του εργατικού και επαναστατικού κινήματος και από τα έντονα δημοκρατικά και αντιφασιστικά αισθήματα. Οι έντονες διεκδικήσεις των εργατικών κινημάτων και ο φόβος που ελλόχευε για τυχόν ενίσχυση της επιρροής των σοσιαλιστικών κρατών συνέβαλαν στην προθυμία της κυρίαρχης τάξης να προβεί σε παραχωρήσεις με στόχο τη διατήρηση της ισορροπίας του κοινωνικο-οικονομικού συστήματος. Ως αποτέλεσμα, οι τρεις δεκαετίες που ακολούθησαν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο χαρακτηρίζονται από την εφαρμογή της κεϋνσιανής μορφής διαχείρισης της καπιταλιστικής οικονομίας και από την εδραίωση του κράτους πρόνοιας. Αποτελούν επίσης μια περίοδο ενίσχυσης των πολιτικών ελευθεριών και των εργατικών, κοινωνικών και ατομικών δικαιωμάτων, καθώς και κατοχύρωσης του κράτους δικαίου (Καλτσώνης, 2014, σ. 132).

Τα παραπάνω συνέβαλαν σε μεγάλο βαθμό στην άμβλυνση των αντιδράσεων των εργατικών κινημάτων και στην επίτευξη της κοινωνικής συναίνεσης, υπό το πρίσμα μιας θεωρητικά «αταξικής, δίκαιης και βολικής για όλους» δημοκρατίας. Ωστόσο, ακόμα και κατά τη χρυσή τριακονταετία, ο συγκαλυμμένος ταξικός χαρακτήρας της δυτικής δημοκρατίας μπορούσε να ανιχνευθεί στη μορφή των εκλογικών συστημάτων, στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης που παρέμεναν στα χέρια του μεγάλου κεφαλαίου και στις δυνάμεις καταστολής που επιστρατεύονταν σε κάθε κοινωνική ή πολιτική αντιπαράθεση. Με την έλευση του νεοφιλελευθερισμού που ακολούθησε, οι δημοκρατικές κατακτήσεις άρχισαν να υποχωρούν και οι αυταρχικές μέθοδοι πέρασαν από το παρασκήνιο στο προσκήνιο (Καλτσώνης, 2014).

Ήδη από τα τέλη του 1960 και ιδιαίτερα μετά την πετρελαϊκή κρίση του 1973, η αυξημένη κρατική παρέμβαση άρχισε να μειώνεται και το κοινωνικό κράτος να συρρικνώνεται. Η ρυθμιστική ισχύς του κράτους και η σημασία του κράτους πρόνοιας τέθηκαν υπό αμφισβήτηση, ενώ έγινε πιο ισχυρή η άποψη ότι τα κράτη πρέπει να είναι λιγότερο παρεμβατικά όσον αφορά τη χάραξη οικονομικών και κοινωνικών πολιτικών. Εν μέσω των οικονομικών διαταραχών της δεκαετίας του 1970, ένας συνασπισμός συντηρητικών πολιτικών δυνάμεων εκμεταλλεύτηκε την ευκαιρία να υπονομεύσει το

μεταπολεμικό κράτος πρόνοιας και τις ισορροπίες εξουσίας που καθιέρωσε μέσω αφηγημάτων που προκρίνουν τη μετατόπιση από τη συλλογική στην ατομική ευθύνη (Dundar Aravacik, 2019).

Η δεκαετία του 1970 μπορεί να θεωρηθεί ως η δεκαετία του αγώνα μεταξύ της ριζοσπαστικής Αριστεράς και της ριζοσπαστικής Δεξιάς για τη μελλοντική κατεύθυνση της κοινωνίας. Στο τέλος, η καπιταλιστική ηγεμονία αποκαταστάθηκε από τη νίκη της ριζοσπαστικής Δεξιάς, η οποία εγκαينίασε τη νεοφιλελεύθερη εποχή της απορρύθμισης και της ιδιωτικοποίησης (Devine, 2006). Η Margaret Thatcher και ο Ronald Reagan αποτέλεσαν τους πρωτοστάτες στις ρητορικές επιθέσεις του μεταπολεμικού κράτους πρόνοιας, επιρρίπτοντας του ευθύνες για την οικονομική και ηθική παρακμή των εθνών τους (Garland, 2016) και ανάγοντας το σε «βασικό όρο αποδιάρθρωσης τη σχέσης οικονομίας-πολιτικής» (Κωτσονόπουλος, 2011, σ. 43). Η περίοδος αυτή αποτελεί τη γένεση του Νεοφιλελεύθερου Κοινωνικού Κράτους και την «αποκαθήλωση» του Κεϋνσιανού Κοινωνικού Κράτους (Γράβαρης, 2018), αλλά και την καθιέρωση του νεοφιλελευθερισμού ως το κυρίαρχο πολιτικό και οικονομικό δόγμα που αποτελείται από μια σθεναρή υπεράσπιση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας, των ανταγωνιστικών αγορών και της «ατομικής ελευθερίας», σε συνδυασμό με μια έντονη επίθεση κατά του κρατικού παρεμβατισμού (Harvey, 2005, σ. 65).

Ταυτόχρονα με τη «δαιμονοποίηση» και υποχώρηση του κράτους πρόνοιας η δεκαετία του 1970 συνοδεύτηκε από την περιστολή, τόσο των κατακτήσεων του εργατικού κινήματος όσο και των δημοκρατικών ελευθεριών με σκοπό τον περιορισμό της δυνατότητας αντίδρασης στις κοινωνικο-οικονομικές πολιτικές που έλαβαν χώρα εις βάρος της εργατικής και άλλων ασθενών κοινωνικών τάξεων. Οι νεοφιλελεύθερες αντιλήψεις πλαισίωσαν το αίτημα «λιγότερο κράτος, λιγότερο δίκαιο» και έθεσαν τα θεμέλια για τη συρρίκνωση των πολιτικών ελευθεριών και των κοινωνικών δικαιωμάτων (Καλτσώνης, 2014, σ. 137). Ωστόσο, είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι το κράτος και το δίκαιο συνεχίζουν να παρεμβαίνουν στην οικονομία, προστατεύοντας και προωθώντας τα συμφέροντα των ιδιωτικών επιχειρήσεων και «βοηθώντας» στην υπονόμηση νομοθετικά κατοχυρωμένων κατακτήσεων και δικαιωμάτων (Καλτσώνης, 1998).

Το «άδειασμα» των λαϊκών κατακτήσεων που συνοδεύτηκε από αναδιάρθρωση των ταξικών συσχετισμών λαμβάνει χώρα με την έλευση της οικονομικής κρίσης στα μέσα της δεκαετίας

του '70, όπου και οξύνονται στο έπακρο οι αντιφάσεις, στο εσωτερικό της παρεμβατικής μορφής, σε τέτοιο βαθμό ώστε να μπορεί κανείς/ καμία να μιλά, υπό προϋποθέσεις, για κρίση του κράτους και ρήξη των όποιων ταξικών συμβιβασμών είχαν επιτευχθεί στο εσωτερικό του. Αυτό το ενδεχόμενο οδηγεί στην εμφάνιση μίας νέας μορφής κράτους, του Αυταρχικού Κρατισμού (Κωτσονόπουλος, 2016, σ. 89-90).

Από το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1990 και μέχρι την εκδήλωση της χρηματοπιστωτικής κρίσης του 2008, κάνουμε λόγο για τη φάση της «παγίωσης» του Νεοφιλελεύθερου Κοινωνικού Κράτους, ενώ έκτοτε, βιώνουμε την τέταρτη φάση της ιστορικής πορείας του Νεοφιλελεύθερου Κοινωνικού Κράτους, η οποία μπορεί να χαρακτηριστεί ως περίοδος «διαχείρισης των κρίσεων», δεδομένου ότι πρωταρχικός στόχος της παρέμβασης του κράτους είναι η σταθεροποίηση της οικονομίας (Γράβαρης, 2018). Στο νεο-φιλελεύθερο πλαίσιο το κράτος προσεγγίζεται με όρους πολιτικής στρατηγικής και προσανατολίζεται στην ενίσχυση εκείνων των αγοραίων θεσμών, ελαχιστοποιώντας τα οποιαδήποτε περιθώρια παρέμβασης διαθέτει. Σημαντικό είναι να αναφερθεί ωστόσο, μια από τις πολλές αντιφάσεις της συγκεκριμένης στρατηγικής: από τη μία πλευρά το κράτος προβαίνει στην αναδιάρθρωσή του, ώστε να είναι ελκυστικό στις παγκοσμιοποιημένες αγορές, ενώ από την άλλη πλευρά αυτή η εξωστρέφεια, η οποία θεμελιώνεται στις κλασικές αξίες του παραδοσιακού οικονομικού φιλελευθερισμού, αντισταθμίζεται ενίοτε από την άνοδο αυταρχικών και εθνικιστικών χαρακτηριστικών, αμφότερων συνυφασμένων με τη χρυσή εποχή των εθνών-κρατών (Κωτσονόπουλος, 2011).

1.1.2 Η υπονόμηση της δημοκρατίας.

Στο κλασικό έργο του Polanyi που δημοσιεύθηκε το 1945 «Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός», ο μεγάλος θεωρητικός αναφέρεται στην ένταση ανάμεσα στη φιλελεύθερη οικονομία και τη δημοκρατία, η οποία κλιμακώνεται σε συνθήκες κρίσης. Ο πόλεμος, η οικονομική κρίση και ο φασισμός, δηλώνει ο στοχαστής, δεν ήταν αιτιατά διακριτά φαινόμενα που συνέβησαν για πρώτη φορά στις αρχές του εικοστού αιώνα, αλλά συμπτώματα μιας βαθύτερης διασυνδεδεμένης κοινωνικής έκτακτης ανάγκης, μιας κρίσης του φιλελεύθερου πολιτισμού. Στο πλαίσιο αυτό, ο φασισμός αντιπροσωπεύει ένα κίνημα που στοχεύει στη διάσωση του καπιταλισμού μέσω της επίθεσης και της καταστροφής της δημοκρατίας, την κατάργηση της ατομικής ελευθερίας και τη θεμελίωση θεσμικών δομών

της κοινωνίας υπό το πρίσμα πεποιθήσεων ιεραρχικών –με βάση τις εθνικές ή κοινωνικές σχέσεις– ανισοτήτων. Από αυτή την άποψη, ο φασισμός δεν αποτελεί απλώς μια απάντηση στην κρίση, αλλά αναδύεται ως μια κοινωνική αντίδραση σε μια βαθιά και παρατεταμένη κρίση της κοινωνίας που δεν θα μπορούσε να ξεπεραστεί μέσω των υφιστάμενων μορφών δημοκρατίας. Παρουσιάζεται ως «ο σωτήρας» του καπιταλισμού, καθώς συμβάλλει σε μια αναδιοργάνωση ολόκληρου του κράτους και του κοινωνικού ιστού που ισοδυναμεί με μια πλήρη επίθεση και κατάργηση όλων των δημοκρατικών θεσμών και διαδικασιών, δικαιωμάτων και οργανώσεων, καθώς και την επιβολή πολιτικών για τη δημιουργία νέων μορφών πειθήνιων υποκειμένων (Polanyi, 2001).

Παρά την κριτική που έχει ασκηθεί στις αντιλήψεις και ιδέες του Polanyi, η πολιτική και οικονομική σκέψη του παραμένουν εξαιρετικά επίκαιρες σήμερα, καθώς εκφράζουν μια έντονη ανησυχία για τις ανθρώπινες κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις σε περιόδους κρίσης. Υπογραμμίζει επίσης τις ευκαιρίες που αναδύονται, τόσο για την αναζωπύρωση ακροδεξιών κινημάτων και ιδεολογιών όσο και για την υπονόμηση της δημοκρατίας (Dale & Desan, 2019, σ. 151).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η παγκόσμια οικονομική κρίση του 2008, στο πλαίσιο της οποίας έγινε εμφανής η εντατική αποδυνάμωση των δημοκρατικών εργαλείων και η τάση συρρίκνωσης της δημοκρατίας, «με την έννοια όχι απλώς της εκλογικής διαδικασίας, αλλά της δημοκρατίας ως δυνατότητας πραγματικού επηρεασμού της πολιτικής και πεδίου σύγκρουσης διαφορετικών κοινωνικών συμφερόντων» (Μαρκαντωνάτου, 2015, σ. 11). Η «σύγκρουση» ανάμεσα στη φιλελεύθερη οικονομία και τη δημοκρατία, η οποία κλιμακώνεται σε συνθήκες κρίσης, καταλήγει σε βάρος των θεσμών της εργασίας, της κοινωνικής προστασίας και της δημοκρατίας (Μαρκαντωνάτου, 2015). Συνεπάγεται ταυτόχρονα «την επιβάρυνση των ασθενέστερων κοινωνικών στρωμάτων, την κατάργηση των όποιων εργασιακών και κοινωνικών κατακτήσεων τους και τη συγκέντρωση του κοινωνικού πλούτου σε ακόμη λιγότερα χέρια (Καλτσώνης, 2014, σ. 162). Μπορούμε επομένως να υποθέσουμε ότι σε περιόδους κρίσης ο καπιταλισμός σώζεται με το να θυσιάζεται η δημοκρατία (Dale & Desan, 2019, σ. 155).

Η αναδιοργάνωση και αναδιάρθρωση του κράτους και του κοινωνικού ιστού για τη διάσωση του εθνικού ή ευρωπαϊκού καπιταλισμού που παρατηρήθηκε κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης του 2008 περιλαμβάνει στρατηγικές που εμποδίζουν την επέκταση

της δημοκρατικής συμμετοχής πέρα από την πολιτική σφαίρα και την ελευθερία σε όλους τους κοινωνικούς τομείς (Jessor, 2016). Οι πρόσφατες συζητήσεις σχετικά με την εξάλειψη των δημοκρατικών διαδικασιών και την εμφάνιση της μεταδημοκρατίας (Crouch, 2004) καθώς και του αυταρχικού συνταγματισμού (Oberndorfer, 2016) ή τη στροφή προς τις λεγόμενες ανελεύθερες δημοκρατίες δείχνουν ότι η κυριαρχία της νεοφιλελεύθερης διαχείρισης κρίσεων από τη δεκαετία του 1970/80 αποτέλεσε κάποιου είδους ολισθηρή κλίση προς μια κρίση δημοκρατίας.

Ταυτόχρονα μια ολοένα και πιο ισχυρή κοινωνική δυναμική που συμβάλλει στην υπονόμηση της δημοκρατίας και επηρεάζει την κοινωνική συνοχή είναι η παγκόσμια έξαρση ακροδεξιών και δεξιών λαϊκιστικών κινημάτων και κομμάτων. Η είσοδός τους σε κυβερνήσεις σε πολλές χώρες έχει οδηγήσει σε μια στροφή προς τις ανελεύθερες δημοκρατίες και τον αυταρχισμό, καθώς και σε βαθύτερες διαδικασίες κοινωνικής πόλωσης και αποκλεισμού (Fabry, 2018). Εκτός από την οικονομική κρίση, η άνοδος των ακροδεξιών και λαϊκιστικών κομμάτων ενδυναμώθηκε από τις αυξημένες προσφυγικές ροές που παρατηρήθηκαν το 2015, την αποκαλούμενη στον δημόσιο λόγο «προσφυγική κρίση», η οποία χρησιμοποιήθηκε ως προσπάθεια νομιμοποίησης. Κάτω από μια φασιστική ατζέντα, η προσφυγική αφήγηση -η ζωή σε προσφυγικά στρατόπεδα και καταυλισμούς και ο φόβος και η απελπισία που συνοδεύει τον παρατεταμένο χρόνο σε αυτά τα μέρη- αντί να προκαλεί ενσυναίσθηση, παρουσιάζεται ως αφήγηση της τρομοκρατίας και του κινδύνου (Stanley, 2018, σ. 110).

Στον λόγο πολλών πολιτικών εντοπίζεται όχι μόνο η δήθεν απαραίτητη αυτοάμυνα της κοινωνίας ενάντια στην έξαρση του προσφυγικού φαινομένου, αλλά και η επίθεση, τόσο στις παγκόσμιες ελίτ του σύγχρονου καπιταλισμού όσο και των αριστερών ιδεολογιών. Ο πολιτισμικός πλουραλισμός, αλλά και κινήματα όπως του φεμινισμού και της γυναικείας χειραφέτησης εκφέρονται από τους ακροδεξιούς και λαϊκιστές ηγέτες ως παράγοντες που υπονομεύουν τις ηθικές και κανονιστικές θεμελιώδεις αρχές, αξίες και κανόνες της κοινωνίας, όπως η εργασιακή ηθική, ο ρόλος της εξουσίας, οι κοινωνικές παραδόσεις, οι πολιτισμικές ταυτότητες, το φύλο, οι οικογενειακοί ρόλοι, τα σεξουαλικά πρότυπα κ.λπ. (Atzmüller & Décieux, 2020).

Στη νεοφιλελεύθερη τάξη πραγμάτων μπορεί να εντοπιστεί μια σταδιακή και διαρκής υποχώρηση της δημοκρατίας στα δυτικά κράτη παράλληλα με την ανάδυση των

«ανελεύθερων δημοκρατιών» και την αποδυνάμωση του κράτους δικαίου. Οι συνταγματικές δημοκρατίες αν και δεν ανατρέπονται σήμερα στον βαθμό και τη συχνότητα που μπορεί να παρατηρηθεί μερικές δεκαετίες πριν, υποβαθμίζονται και διαβρώνονται σταδιακά (Loughlin, 2019). Άλλωστε, από το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, οι περισσότερες περιπτώσεις διάβρωσης της δημοκρατίας δεν προκλήθηκαν από στρατηγούς και στρατιώτες αλλά από τις ίδιες τις εκλεγμένες κυβερνήσεις. Πολλές κυβερνητικές προσπάθειες να υπονομεύσουν τη δημοκρατία όχι μόνο είναι «νόμιμες», με την έννοια ότι εγκρίνονται από το νομοθετικό σώμα, αλλά μπορεί ακόμη και να απεικονιστούν ως προσπάθειες για τη βελτίωση της δημοκρατίας. Σε αντίθεση επομένως με το παρελθόν, οι δημοκρατίες δεν διαλύονται μέσω της στρατιωτικής ισχύος και του εξαναγκασμού. Εξακολουθούν να πεθαίνουν, αλλά με διαφορετικά μέσα -λιγότερο θεαματικά αλλά εξίσου καταστροφικά- (Levitsky & Ziblatt, 2018).

Ανακεφαλαιώνοντας, διαφαίνεται ότι η υπέρβαση των κρίσεων επιβάλλει τη διαφοροποίηση των λειτουργιών του κράτους, με στόχο τη σταθεροποίηση και αναπαραγωγή του κυρίαρχου κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού και την υπέρβαση των οξυμμένων κοινωνικών και πολιτικών αντιθέσεων που παρουσιάζονται σε τέτοιες συνθήκες. Απαιτεί επίσης, λιγότερη δημοκρατία, έτσι ώστε να περιοριστεί ο λόγος και οι δυνατότητες αντίδρασης των πολιτών και να επιτευχθεί η κοινωνική συναίνεση για τα μέτρα και τις πολιτικές που λαμβάνουν χώρα (Καλτσώνης, 2014, σ. 163).

1.2 Ισχυροποίηση της κατασταλτικής λειτουργίας

Οι μεταβολές που παρατηρούνται στην πολιτική λειτουργία του κράτους και του δικαίου συνοδεύονται αναπόφευκτα από αλλαγές και στις άλλες λειτουργίες του, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την κατασταλτική λειτουργία. Η κατασταλτική λειτουργία του σύγχρονου κράτους εκδηλώνεται μέσω του δικαίου, αλλά σε περιόδους κρίσης ενδέχεται να πραγματοποιηθεί σε αντίθεση με αυτό, ώστε να διατηρηθεί η τάξη και να ενισχυθεί η αποτελεσματικότητα της κρατικής δράσης. Η ισχυροποίηση της κατασταλτικής λειτουργίας στοχεύει αφενός στη διαφύλαξη των γενικών όρων αναπαραγωγής της κοινωνίας, μέσω της δίωξης, δηλαδή, του κοινού εγκλήματος και αφετέρου στην προστασία του κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού, ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσης, κατά τη διάρκεια των οποίων η αμφισβήτηση του κοινωνικο-οικονομικού και πολιτικού συστήματος απαιτεί την κάμψη των αντιδράσεων που παρατηρούνται συνήθως από τις ασθενέστερες τάξεις και στρώματα (Καλτσώνης, 2014, σ. 183). «Όσο πιο οικονομικά στρωματοποιημένη γίνεται μια κοινωνία, τόσο περισσότερο καθίσταται απαραίτητο για τις κυρίαρχες ομάδες να επιβάλλουν μέσω εξαναγκασμού τους κανόνες συμπεριφοράς που εγγυώνται την υπεροχή τους» (Chambliss & Seidman, 1980, σ. 33).

Στη συνέχεια μελετάται η στροφή που παρατηρείται στην κατασταλτική λειτουργία του κράτους τις τελευταίες δεκαετίες και το πως η ισχυροποίηση της δικαιολογείται και νομιμοποιείται στο πλαίσιο μιας διαρκούς κρίσης ασφάλειας που εντοπίζεται από το 2001 και μετά.

1.2.1 Η στροφή στην κατασταλτική λειτουργία του κράτους και η νέα αντεγκληματική πολιτική.

Η δεκαετία του 1990 αποτελεί την περίοδο που αρχίζει να σημειώνεται στροφή στην κατασταλτική λειτουργία του κράτους, με τις αστικές δημοκρατίες να αξιοποιούν τον ευνοϊκό διεθνή συσχετισμό δυνάμεων και να ενδυναμώνουν τις σχετικές λειτουργίες τους (Καλτσώνης, 2014, σ. 184). Λίγο αργότερα, ο απόηχος της 11ης Σεπτεμβρίου εδραιώνει τη στροφή αυτή και καθιστά σαφές ότι η εθνική κυριαρχία, ο πόλεμος και τα καθεστώτα ασφαλείας εξακολουθούν να παραμένουν ο σκληρός πυρήνας των σύγχρονων κρατών. Η ανησυχία για την ανθρώπινη ασφάλεια μετατρέπεται σε ανησυχία για την εθνική ασφάλεια

και οι πολιτικές πρόνοιας αντικαθίστανται από τις πολιτικές επαγρύπνησης ή επιτήρησης (de Sousa Santos, 2017, σ. 240).

Εμφανής γίνεται επίσης η ενδυνάμωση της καταστολής σε σχέση με την αντιμετώπιση της κοινής εγκληματικότητας και η υιοθέτηση του δόγματος της μηδενικής ανοχής, ενώ σημαντική μετατόπιση παρατηρείται και στην οριοθέτηση του ίδιου του εγκλήματος. Το όριο μεταξύ των ποινικών αδικημάτων και άλλων μορφών αποκλίνουσας συμπεριφοράς γίνεται πιο θολό με συνέπεια η χρήση κατασταλτικών μέτρων να απελευθερώνεται από τους περιορισμούς του νόμου (Worrall, 2007). Καθώς το ζητούμενο δεν είναι πλέον η προστασία της κοινωνίας από τον κίνδυνο της εγκληματικότητας, αλλά «η αποτροπή του ενδεχόμενου κινδύνου που ενυπάρχει σε μια εν δυνάμει επικίνδυνη συμπεριφορά» παρατηρείται η εφαρμογή αντεγκληματικών πολιτικών που δεν λαμβάνουν υπόψη τις αιτιώδεις σχέσεις μεταξύ δράστη, πράξης και κοινωνικού περιβάλλοντος. Ταυτόχρονα, η δράση του κατασταλτικού μηχανισμού αποκτά μεγαλύτερο εύρος νομιμοποίησης, καθώς μπορεί να κινηθεί με βάση την υποψία και όχι την αναζήτηση αποδείξεων ενοχής (Τσουκαλά, 2016, σ. 287).

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η πρόληψη του εγκλήματος συνδέεται με τα αισθήματα ανασφάλειας των πολιτών και έτσι τα μέτρα για την καταπολέμηση των προβλημάτων δημόσιας τάξης νομιμοποιούνται χωρίς την ανάγκη σύνδεσης με την εγκληματικότητα. Η ασφάλεια ή η αντιληπτή ασφάλεια – όχι ο νόμος – είναι πλέον η πρωταρχική αρχή από την οποία προκύπτει η χρήση σωματικής βίας και άλλων καταναγκαστικών μέτρων από τις δυνάμεις καταστολής (Hömqvist, 2004). Το γεγονός αυτό διαφαίνεται και στην «ΑΠΟΦΑΣΗ 2009/902/ΔΕΥ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ της 30ής Νοεμβρίου 2009 για τη δημιουργία Ευρωπαϊκού Δικτύου Πρόληψης του Εγκλήματος (EUCPN) και για την κατάργηση της απόφασης 2001/427/ΔΕΥ», στο άρθρο 2 (παρ. 2) της οποίας αναφέρεται ότι:

Η πρόληψη του εγκλήματος καλύπτει όλα τα μέτρα που αποσκοπούν στη μείωση, ή άλλως συμβάλλουν στη μείωση της εγκληματικότητας και της ανασφάλειας των πολιτών, τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά, είτε μέσω της άμεσης αποτροπής των εγκληματικών δραστηριοτήτων είτε μέσω πολιτικών και παρεμβάσεων μείωσης της δυναμικής του εγκλήματος και των αιτίων του.

Με την οικονομική κρίση, αναδύεται μια νέα κατάσταση εξαίρεσης, της οποίας ο κατασταλτικός μηχανισμός στοχεύει όχι μόνο σε «επικίνδυνους τρομοκράτες» και «παράνομους» (χωρίς χαρτιά μετανάστες εργάτες), αλλά και σε νομοταγείς πολίτες, που παλεύουν για τα δικαιώματα, τους μισθούς και τις συντάξεις τους (de Sousa Santos, 2017). Οι πρόσφυγες, η τρομοκρατία, οι αντικυβερνητικές διαδηλώσεις, το οργανωμένο έγκλημα, η φτώχεια, τα ναρκωτικά και ο ισλαμικός φονταμενταλισμός δεν έχουν πραγματικά σχέση μεταξύ τους. Συνδέθηκαν όμως και αντιμετωπίζονται ως απειλές για την ασφάλεια, τόσο σε επίπεδο πολιτικής όσο και στο πλαίσιο του κυρίαρχου κοινωνικού λόγου, με βάση το κατ' εξοχήν πρόβλημα ασφάλειας, την τρομοκρατία, η οποία φαίνεται να «χρωματίζει» την ερμηνεία όλων των κοινωνικών ανισοτήτων και προβλημάτων (Hörmqvist, 2004). Υπό το πρίσμα των αντιληπτών για την ασφάλεια απειλών και στο πλαίσιο της συνεχούς διαδοχής διαφορετικών καταστάσεων έκτακτης ανάγκης, το έγκλημα και οι διαταραχές της δημόσιας τάξης έχουν μεταμορφωθεί σε ένα σημαντικό πεδίο επίδειξης της νομιμότητας του κράτους, στο πλαίσιο του οποίου ο κατασταλτικός μηχανισμός μπορεί να παρέμβει σε οτιδήποτε και οποιονδήποτε δεν συμμορφώνεται πραγματικά με τους κοινωνικούς κανόνες (Simon, 2007).

Σύμφωνα με όσα αποτυπώθηκαν παραπάνω, γίνεται αντιληπτό ότι, στο νεοφιλελεύθερο πλαίσιο ο σκοπός του κατασταλτικού μηχανισμού έχει μεταβληθεί. Το γεγονός αυτό επηρεάζει την κοινωνία στο σύνολό της, καθώς αφενός, ενισχύει τον αυταρχισμό των κατασταλτικών μηχανισμών και αφετέρου αξιοποιεί τον φόβο του εγκλήματος (Ζαραφονίτου, 2009) για τη λήψη και τη νομιμοποίηση πρόσθετων μέτρων καταστολής που ξεφεύγουν από το πεδίο αντιμετώπισης της εγκληματικότητας και στρέφονται στην ισχυροποίηση του κοινωνικού ελέγχου (Καλτσώνης, 2014). Αναδεικνύεται ταυτόχρονα ότι, ο ποινικός νόμος μπορεί να ιδωθεί ως εργαλείο ελέγχου και διαχείρισης των υποκείμενων τάξεων, εστιάζοντας σε συμπεριφορές εν δυνάμει απειλητικές για τη συνοχή του κοινωνικού συστήματος ή της υπάρχουσας κατανομής ισχύος, πλούτου και προνομίων (Platt, 1978). Υπηρετεί την αναπαραγωγή ενός άνισου και ταξικού συστήματος, και άμεσα ή έμμεσα, τα συμφέροντα των ισχυρών, καθώς κρατάει υπό έλεγχο τις κατώτερες τάξεις, πλαισιώνοντας τις με μια δέσμη ποινικά απαγορευμένων

δράσεων, εύστοχα επιλεγμένων ώστε να εξασφαλίζουν τον αποδοτικότερο έλεγχο (Λάζος, 2007, σ. 204).

1.2.2 Η ενδυνάμωση της καταστολής σε περιόδους κρίσης.

Έχοντας περιγράψει συνοπτικά τη στροφή που παρατηρήθηκε στην κατασταλτική λειτουργία του κράτους με στόχο τη διαφύλαξη των γενικών όρων αναπαραγωγής της κοινωνίας, στη συνέχεια παρουσιάζονται κάποια ενδεικτικά παραδείγματα αναφορικά με την ενίσχυση των κατασταλτικών μηχανισμών σε περιόδους που απαιτείται η προστασία του κοινωνικο-οικονομικού και πολιτικού συστήματος.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η ανάπτυξη και συνεχής ενδυνάμωση της αντιτρομοκρατικής νομοθεσίας που παρατηρείται από το 2001 και μετά εισήγαγε εξαιρέσεις στο δημοκρατικό κεκτημένο των προηγούμενων δεκαετιών. Ιδιαίτερα μετά το ξέσπασμα της οικονομικής και στη συνέχεια της πρόσφατης κρίσης της δημόσιας υγείας, μπορεί εύκολα να διακριθεί ο *de facto* περιορισμός των συνταγματικά και νομικά κατοχυρωμένων δημοκρατικών ελευθεριών. Η ενδυνάμωση της καταστολής αλλά και της νομικής της βάσης μπορεί να εντοπιστεί κατά πρώτο λόγο σε σχέση με τη λαϊκή διαμαρτυρία. Οι απεργίες και οι συναθροίσεις μπορούν να κριθούν ως παράνομες και καταχρηστικές ή να κατασταλούν από τις αστυνομικές δυνάμεις, παραβιάζοντας τον νόμο και καθιστώντας το δικαίωμα της ειρηνικής συνάθροισης ανενεργό (Καλτσώνης, 2014, σ. 191). Αν και η κατασταλτική αντίδραση ενάντια στις κοινωνικές διαμαρτυρίες τείνει να είναι πιο βάνουση σε περιόδους κρίσης, η γενικότερη ενδυνάμωσή της υποδηλώνει την εμφάνιση μη δηλωμένων καταστάσεων εξαίρεσης που περιορίζουν τα δικαιώματα των πολιτών, είτε συμμετέχουν σε διαδηλώσεις, απεργίες και ειρηνικές συναθροίσεις είτε όχι (de Sousa Santos, 2017).

Χαρακτηριστική είναι επίσης η προσβολή των ατομικών ελευθεριών από την παράνομη αστυνομική δράση, φαινόμενο το οποίο έχει ενταθεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο (Kaltsonis, 2021). Το γεγονός αυτό υποδεικνύεται από τις όλο και συχνότερες βίαιες προσαγωγές πολιτών στα αστυνομικά τμήματα χωρίς να υπάρχει συγκεκριμένη κατηγορία εναντίον τους ή δικαστικό ένταλμα σύλληψης. Σε αυτό έρχεται να προστεθεί η διαδικασία εξέτασης ενός ατόμου κατά τη σύλληψη του που καθιστά σε πολλές περιπτώσεις εμφανή την εσφαλμένη εφαρμογή του νόμου. Η χρήση

σωματικής βίας από τις αστυνομικές δυνάμεις φαίνεται να αποτελεί τακτική ρουτίνας, ανεξάρτητα από τη συμπεριφορά του συλληφθέντος ατόμου, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις εφαρμόζεται δημόσια και συνοδεύεται από τον βίαιο εξαναγκασμό του υπόπτου να γονατίσει ή να πέσει στο έδαφος. Ένα ακόμη φαινόμενο που προσβάλλει τις ατομικές ελευθερίες είναι η κράτηση στα αστυνομικά τμήματα, οι συνθήκες της οποίας στη χώρα μας δεν ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου, αλλά και έχουν επικριθεί επανειλημμένως από τον Συνήγορο του Πολίτη (Συμεωνίδου-Καστανίδου, 2018, σ. 144-156).

Χρήσιμο είναι στο σημείο αυτό να ανοίξει μια μικρή παρένθεση, ώστε να γίνει κατανοητό το φαινόμενο της αστυνομικής βίας και της έντασής της σε περιόδους κρίσης που θίγει ιδιαίτερα σημαντικά αγαθά του ατόμου, όπως η ελευθερία, η τιμή, η σωματική ακεραιότητα ή η ζωή (Συμεωνίδου-Καστανίδου, 2018, σ. 153). Ήδη από τη δεκαετία του 1970, εντοπίζουμε την κοινή πεποίθηση μεταξύ μαρξιστών και κριτικών εγκληματολόγων ότι η βασική λειτουργία της αστυνομίας είναι η επιβολή και διατήρηση ταξικών, φυλετικών, πολιτισμικών και έμφυλων ανισοτήτων. Χαρακτηριστικό είναι το έργο του Platt "The Iron Fist and the Velvet Glove" (1977), το οποίο βασιζόμενο στη μαρξιστική θεωρία και συνδυάζοντας ιστορικές μελέτες για την ανάπτυξη της αστυνομίας και τον ρόλο της στην ποινικοποίηση της πολιτικής διαμαρτυρίας, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι δημιουργήθηκε για την ικανοποίηση των αιτημάτων της άρχουσας τάξης για έλεγχο και καταστολή. Καθώς η οικονομική και κοινωνική κρίση στις ΗΠΑ και σε άλλες δυτικές κοινωνίες γινόταν μεγαλύτερη, άρχισε να λαμβάνει χώρα ένας καταπιεστικός, στρατιωτικοποιημένος μηχανισμός αστυνόμευσης και τιμωρίας για την καταστολή της πολιτισμικής διαφωνίας και της πολιτικής αντίστασης (McLaughlin, 2006).

Ο ρόλος της αστυνομίας είναι υψίστης σημασίας στη διατήρηση του κοινωνικού ελέγχου και θεωρείται από κάποιους μελετητές ως προϊόν πολιτικών διαδικασιών που λειτουργεί ως όργανο της καθεστηκυίας τάξης (Chamlin, 1989) και απαραίτητη συνιστώσα της επιβίωσης της στις καπιταλιστικές κοινωνίες (Jacobs & Britt, 1979, σ. 405). Υπό αυτό το πρίσμα, η αστυνομία -και η κατασταλτική δύναμη του κράτους γενικότερα- συμβάλλει στη διατήρηση και αναπαραγωγή ενός συγκεκριμένου συστήματος πολιτικής κυριαρχίας, διαδραματίζοντας ταυτόχρονα κεντρικό ρόλο στην κεφαλαιοκρατική

συγκρότηση και τον έλεγχο της ταξικά διαιρεμένης, ανταγωνιστικής κοινωνίας (Κουλούρης, 2021).

Κλείνοντας την παρένθεση αναφορικά με τον ρόλο της αστυνομίας στη σύγχρονη κοινωνία και συνεχίζοντας με την ενίσχυση της κατασταλτικής δύναμης του κράτους, μπορούμε να αναγνωρίσουμε πως αυτή διακρίνεται και στον *de jure* περιορισμό των ελευθεριών, μέσω νέων νομοθετικών μεταρρυθμίσεων που αυξάνουν περεταίρω την αστυνομική εξουσία και δρουν περιοριστικά στην ελευθερία του συνέρχεσθαι, την ελευθερία της έκφρασης και την ελευθερία του Τύπου. Ενδεικτικά αναφέρεται ο ισπανικός νόμος για τις διαδηλώσεις που εγκρίθηκε το 2015 και επέβαλε υπερβολικές οικονομικές κυρώσεις στους συμμετέχοντες σε μια συγκέντρωση στο περιθώριο της οποίας συμβαίνουν βίαια γεγονότα (Kaltsonis, 2021).

Αντίστοιχα, αλλαγές παρατηρούνται και στην Αγγλία, η οποία έχει τα τελευταία χρόνια μεταρρυθμίσει το ποινικό και διοικητικό της δίκαιο, τις αστυνομικές πρακτικές και τους μηχανισμούς επιτήρησης (Chalkiadaki, 2017). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί και ο νόμος του 2016 (Investigatory Powers Act 2016) που προβλέπει την παρακολούθηση επικοινωνιών, τις παρεμβολές στην κρυπτογράφηση και την απόκτηση και διατήρηση δεδομένων επικοινωνιών, μαζικών συνόλων δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και άλλων πληροφοριών. Σημαντικό είναι να επισημανθεί ότι παρά τις αντιδράσεις και τον χαρακτηρισμό του συγκεκριμένου νόμου ως «τον πιο ακραίο νόμο παρακολούθησης που έχει ψηφιστεί ποτέ σε δημοκρατικό καθεστώς», ακόμα και το Εργατικό κόμμα ψήφισε υπέρ του στο κοινοβούλιο (Lawspot, 2016).

Στην Ελλάδα, ενδεικτικά παραδείγματα περιλαμβάνουν τον πρόσφατο νόμο 4703/2020 «Δημόσιες υπαίθριες συναθροίσεις και άλλες διατάξεις», ο οποίος εισάγει την υποχρέωση γνωστοποίησης της οργάνωσης δημόσιων συναθροίσεων στην κατά τόπον αρμόδια αστυνομική ή λιμενική αρχή, καθώς και περισσότερους περιορισμούς στην οργάνωση και συμμετοχή σε αυτές¹. Άλλα ενδεικτικά παραδείγματα είναι ο νόμος

¹ Με βάση το άρθρο 2 (παρ. 10), ως περιορισμοί ορίζονται: η κατάληψη μέρους μόνον του οδοστρώματος ή άλλου δημόσιου ανοικτού μη περιτοιχισμένου χώρου, η μερική διαφοροποίηση της διαδρομής κινούμενης συνάθροισης, η αποβολή και απομάκρυνση από τον χώρο της συνάθροισης ατόμων τα οποία φέρουν αντικείμενα και εκδηλώνουν συμπεριφορές που θέτουν σε διακινδύνευση την ανθρώπινη ζωή ή τη σωματική ακεραιότητα ή τα περιουσιακά δικαιώματα των πολιτών ή τη δημόσια περιουσία ή εμποδίζουν την ακώλυτη άσκηση του δικαιώματος του συνέρχεσθαι των συναθροισθέντων

4623/2019 για την κατάργηση του πανεπιστημιακού ασύλου και, πιο πρόσφατα, ο νόμος για την εγκατάσταση αστυνομικής παρουσίας στα πανεπιστήμια και οι δρακόντειοι πειθαρχικοί κανόνες για τους φοιτητές (Ν. 4777/2021). Σημαντικό είναι επίσης να αναφερθεί ότι τον Οκτώβριο του 2019 θεσπίστηκαν νέοι νομικοί κανόνες σχετικά με τη χρήση των drones από την ΕΛ.ΑΣ., με το Προεδρικό Διάταγμα 98/2019 να προβλέπει, μεταξύ άλλων, ότι επιτρέπεται στην Ελληνική Αστυνομία να χρησιμοποιεί drones σε δραστηριότητες αστυνόμευσης και διαχείρισης συνόρων. Πριν από τη θέσπιση των νέων αυτών διατάξεων, η Ελληνική Αστυνομία μπορούσε να τα χρησιμοποιεί μόνο για την παρακολούθηση των δασών και της κυκλοφορίας στους αυτοκινητόδρομους (Chelioudakis, 2020).

Επιπλέον, η ενσωμάτωση των οδηγιών της ΕΕ για την καταπολέμηση της ρητορικής μίσους ή της «δημόσιας υποκίνησης για διάπραξη τρομοκρατικού εγκλήματος» αφήνουν ανοιχτή την πόρτα στην ποινικοποίηση της κριτικής κατά της κυβέρνησης, ενώ ο αποκλεισμός και η συκοφαντία ριζοσπαστικών κριτικών και επαναστατικών απόψεων από τα κυρίαρχα μέσα ενημέρωσης εντείνεται περαιτέρω (Kaltsonis, 2021). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η πρόσφατη τροποποίηση του άρθρου 191 του Ποινικού Κώδικα (Διασπορά ψευδών ειδήσεων) στον Ν. 4855/2021 «Τροποποιήσεις του Ποινικού Κώδικα, του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας και άλλες επείγουσες διατάξεις». Σύμφωνα με το άρθρο 36 του συγκεκριμένου νόμου, το άρθρο 191 ΠΚ, αντικαθίσταται ως εξής :

Όποιος δημόσια ή μέσω του διαδικτύου διαδίδει ή διασπείρει με οποιονδήποτε τρόπο ψευδείς ειδήσεις που είναι ικανές να προκαλέσουν ανησυχίες ή φόβο στους πολίτες ή να κλονίσουν την εμπιστοσύνη του κοινού στην εθνική οικονομία, στην αμυντική ικανότητα της χώρας ή στη δημόσια υγεία τιμωρείται με φυλάκιση τουλάχιστον τριών (3) μηνών και χρηματική ποινή. Εάν η πράξη τελέστηκε επανειλημμένα μέσω του τύπου ή μέσω διαδικτύου, ο υπαίτιος τιμωρείται με φυλάκιση τουλάχιστον έξι (6) μηνών και χρηματική ποινή. Με την

και την ομαλή εξέλιξη της συνάθροισης, καθώς και η μη παρακώλυση της κυκλοφορίας και της πρόσβασης σε δημόσιες υπηρεσίες, οργανισμούς κοινής ωφέλειας και νοσηλευτικά ιδρύματα.

ίδια ποινή τιμωρείται και ο πραγματικός ιδιοκτήτης ή εκδότης του μέσου με το οποίο τελέστηκαν οι πράξεις των προηγούμενων εδαφίων².

Συνοψίζοντας, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η ενίσχυση των κατασταλτικών μηχανισμών και λειτουργιών παραμένει ένα πολιτικό ζήτημα. Το ποινικό δίκαιο, ο στρατός και η αστυνομία καλούνταν πάντα να στηρίζουν την κρατική εξουσία και να διατηρήσουν το πολιτικοκοινωνικό status quo σε περιόδους κρίσης όπως τη σημερινή, επικαλούμενα συχνά την απειλή για την ασφάλεια ως μέσο νομιμοποίησης της καταστολής ή επίτευξης της πειθαρχοποίησης και της τεχνητής συναίνεσης (Πανούσης, 2004). Ωστόσο, η προστασία της δημόσιας και της κρατικής ασφάλειας, δεν μπορεί να έρχεται σε αντίθεση με τα δικαιώματα κάθε πολίτη/ανθρώπου, ούτε να νομιμοποιεί την καταπάτησή τους. «Ούτε ‘ο κυνικός ιδεαλισμός’, ούτε η στρατιωτική πειθαρχία, ούτε το πολιτικό κλίμα αρκούν για να δικαιολογήσουν την τυφλή υπακοή σε παράνομες διαταγές και αντισυνταγματικές δραστηριότητες» (Πανούσης, 2018, σ. 113).

² Πριν την τροποποίηση το άρθρο 191 ΠΚ ίσχυε ως εξής: «Όποιος δημόσια ή μέσω του διαδικτύου διαδίδει ή διασπείρει με οποιονδήποτε τρόπο ψευδείς ειδήσεις με αποτέλεσμα να προκαλέσει φόβο σε αόριστο αριθμό ανθρώπων ή σε ορισμένο κύκλο ή κατηγορία προσώπων, που αναγκάζονται έτσι να προβούν σε μη προγραμματισμένες πράξεις ή σε ματαίωσή τους, με κίνδυνο να προκληθεί ζημία στην οικονομία, στον τουρισμό ή στην αμυντική ικανότητα της χώρας ή να διαταραχθούν οι διεθνείς της σχέσεις, τιμωρείται με φυλάκιση έως τρία έτη ή χρηματική ποινή».

Κεφάλαιο Δεύτερο: Η λειτουργία του κράτους την εποχή της πανδημίας

2.1 Εισαγωγικά στοιχεία

Το ξέσπασμα και η εξέλιξη της τρέχουσας πανδημίας της νέας νόσου COVID-19 είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία διαφορετικών συνθηκών διαβίωσης για όλο τον κόσμο, ταράζοντας ταυτόχρονα την ισορροπία στην λειτουργία της οικονομίας και των σύγχρονων κοινωνιών και προκαλώντας πολλές διαταραχές στην ατομική και συλλογική ζωή. Η παγκόσμια κατάσταση έκτακτης ανάγκης που προέκυψε από την πανδημία επέφερε σημαντικές επιπτώσεις στις οικονομικές, κοινωνικές και υγειονομικές πολιτικές, την ασφάλεια και την ελεύθερη κυκλοφορία των ανθρώπων (Coleman & Mullin-McCandlish 2021). Έκανε ταυτόχρονα εμφανή την αδυναμία του κράτους πρόνοιας πολλών δυτικών χωρών να διαχειριστεί τις επιπτώσεις της πανδημίας, με αποτέλεσμα την αύξηση της ήδη διευρυμένης κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ανισότητας (Afouxenidis & Chtouris, 2020). Στο πλαίσιο αυτό, η προστασία της υγείας των πολιτών χρησιμοποιήθηκε για να δικαιολογήσει σημαντικούς περιορισμούς στην κινητικότητα, τον έλεγχο της ελεύθερης κυκλοφορίας, την απαγόρευση χρήσης των δημόσιων χώρων, την ανάπτυξη εργαλείων επιτήρησης και τον ενισχυμένο ρόλο των δυνάμεων ασφαλείας, που καλούνται να επιβάλουν τη συμμόρφωση των κοινοτήτων με τη νέα τάξη πραγμάτων (Global Initiative Against Transnational Organized Crime, 2020).

Η λοίμωξη του αναπνευστικού συστήματος που προκαλείται από τον νέο κορωνοϊό SARS-CoV-2 και πρωτοεμφανίστηκε στην περιοχή Γουχάν της Κίνας τον Δεκέμβριο του 2019 ονομάστηκε επίσημα ως COVID-19 από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας (ΠΟΥ) στις 11 Φεβρουαρίου 2020 και κηρύχθηκε πανδημία στις 11 Μαρτίου 2020. Λόγω της ραγδαίας εξάπλωσης και της εύκολης μεταδοτικότητας του ιού, η πανδημία COVID-19 χαρακτηρίστηκε ως κατάσταση έκτακτης ανάγκης για τη δημόσια υγεία, οδηγώντας σε άμεσα μέτρα και περιορισμούς σε παγκόσμιο επίπεδο. Οι κυβερνήσεις ακολούθησαν σε μεγάλο βαθμό κοινά πρωτόκολλα πανδημίας, όπως κοινωνική απόσταση, ταξιδιωτικοί περιορισμοί, κλείσιμο των σχολείων, απαγορεύσεις δημόσιων συγκεντρώσεων και lockdowns σε εθνικό ή τοπικό επίπεδο (Bamias et al., 2020). Ταυτόχρονα, επιβλήθηκε η απομόνωση και η καραντίνα (για διάρκεια δύο εβδομάδων) για όσους νοσούσαν ή είχαν βρεθεί θετικοί στον ιό. Για να αντιμετωπίσει την αυξανόμενη επιβάρυνση του COVID-19, η Ιταλία ήταν η πρώτη χώρα στην Ευρώπη, η οποία ανακοίνωσε την επιβολή

καραντίνας σε εθνικό επίπεδο, ενώ ακολούθησαν και άλλες χώρες, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας. Τα γεγονότα αυτά έστρεψαν την προσοχή της επιστημονικής κοινότητας στον μετριασμό της μετάδοσης του ιού μέσω μέτρων περιορισμού της κοινωνικής και οικονομικής δραστηριότητας.

Οι ειδικοί δημόσιας υγείας απέκτησαν και διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στον δημόσιο λόγο, τη διακυβέρνηση και τη λήψη αποφάσεων, ενώ τα περισσότερα κράτη στράφηκαν στις ποινικές κυρώσεις για να επιβάλουν τη συμμόρφωση με τα μέτρα δημόσιας υγείας, συμπεριλαμβανομένης της ποινικοποίησης της έκθεσης και μετάδοσης του ιού (Sun, 2020). Για τους Wong και Wong (2020) αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι οι πολιτικές διαχείρισης που υιοθετήθηκαν κατά την πανδημία COVID-19 ήταν σχεδόν όμοιες με αυτές που εφαρμόστηκαν έναν αιώνα πριν, το 1918 στην ισπανική γρίπη, παρά το γεγονός ότι ήταν ένας τελείως «διαφορετικός κόσμος» από άποψη επιστημονικών εξελίξεων, καθώς και κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών χαρακτηριστικών.

Παρά τη δέσμευσή τους για τα ανθρώπινα δικαιώματα και την υγεία, ο ΠΟΥ και άλλοι διεθνείς οργανισμοί εστίασαν κυρίως στη διαχείριση της ασθένειας μέσω γενικών πολιτικών, παρά στην αντίληψη της υγείας ως θεμελιώδους ανθρώπινου δικαιώματος που περιλαμβάνει και άλλες πτυχές της ευημερίας. Η αρχική καθοδήγηση από τον ΠΟΥ βασίστηκε σε προηγούμενες οδηγίες που αναπτύχθηκαν σε σχέση με τις επιδημίες SARS και MERS, εστιάζοντας στην πρόληψη και τον έλεγχο των λοιμώξεων σε κλινικά περιβάλλοντα και ορίζοντας κατευθυντήριες γραμμές σχετικά με την επιτήρηση, την ετοιμότητα των κυβερνήσεων και την επικοινωνία στο κοινό (World Health Organization, 2020). Η έμφαση δόθηκε κατά κύριο λόγο στην ατομική θεραπεία και πρόληψη, καθώς και στην ατομική συμπεριφορά και ευθύνη, χωρίς κάποια ρητή καθοδήγηση για τις επιπτώσεις των συστάσεων και κατευθυντήριων γραμμών στα ανθρώπινα δικαιώματα και τους εύάλωτους πληθυσμούς.

Οι πανδημίες συνήθως εξαπλώνονται γρήγορα και απότομα με αποτέλεσμα να παρατηρείται ο περιορισμός των ατομικών δικαιωμάτων για χάρη της συλλογικής ευημερίας και υγείας. Παρόλο που επιτρέπονται παρεκκλίσεις από ορισμένα ανθρώπινα δικαιώματα βάσει νομικών πράξεων αυτές δεν μπορεί να είναι απεριόριστες, αλλά να ακολουθούν συγκεκριμένες αρχές. Οι αναστολές των δικαιωμάτων πρέπει να είναι προσωρινής φύσης και να συμβαδίζουν με την αρχή της αμοιβαιότητας προκειμένου να

διασφαλιστεί η πρόσβαση σε άλλα βασικά δικαιώματα (όπως η πρόσβαση σε τροφή, νερό και στέγαση). Σημαντικό είναι να λαμβάνεται επίσης υπόψη ότι, ακόμη και ένας σύντομος χρονικά περιορισμός των δικαιωμάτων, οδηγεί σε δυσανάλογες επιπτώσεις σε ευάλωτες πληθυσμιακές ομάδες, όπως τα άτομα με αναπηρία ή ψυχικές ασθένειες, οι χαμηλόμισθοι εργαζόμενοι πρώτης γραμμής, οι άνεργοι, τα άτομα με προσφυγικό/μεταναστευτικό υπόβαθρο κ.ά. Ταυτόχρονα εντείνονται οι προϋπάρχουσες ανισότητες ή επιδεινώνονται φαινόμενα όπως η ενδοοικογενειακή και έμφυλη βία (Wong & Wong, 2020).

Καθ' όλη τη διάρκεια της πανδημίας, κυριαρχούσαν στον πολιτικό λόγο και αναπαράγονταν από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης απόψεις που υποστήριζαν ότι «ο ιός δεν κάνει διακρίσεις» και «προσβάλλει το ίδιο τόσο τους φτωχούς όσο και τους πλούσιους», προσπαθώντας να δείξουν ότι η νόσος Covid-19 αποτελεί μια κοινωνικά ουδέτερη ασθένεια. Το μήνυμα ότι κανείς δεν είχε ανοσία, παρά τον πλούτο, τη φυλή ή τη φήμη, πλαισιώθηκε και από περιπτώσεις διάσημων ατόμων ή πολιτικών προσώπων που νόσησαν και νοσηλεύτηκαν κατά τη διάρκεια του πρώτου κύματος της πανδημίας. Τα κυρίαρχα μέσα ενημέρωσης καθώς και ο πολιτικός λόγος διαμόρφωσαν αυτήν την έννοια της ισότητας στην υγεία, με εξαίρεση την αναγνώριση της ηλικίας ως προγνωστικού παράγοντα της θνησιμότητας (Stachteas & Stachteas, 2020). Ωστόσο, η πανδημία λειτούργησε σαν καταλύτης των κοινωνικών ανισοτήτων, καθώς όλο και περισσότερες μελέτες αναγνωρίζουν μεγαλύτερη νοσηρότητα και θνησιμότητα στις ευάλωτες πληθυσμιακές ομάδες και πιο έντονες κοινωνικές, οικονομικές και ψυχικές επιπτώσεις. Η κρίση της δημόσιας υγείας έπληξε δυσανάλογα τα ασθενέστερα στρώματα, παρά τις έντονες προσπάθειες καλλιέργειας της εντύπωσης για την καθολική -αταξικού χαρακτήρα- ανταπόκριση του κράτους στην προστασία και ασφάλεια όλων των πολιτών (Παπατόλιας, 2021).

2.2 Κατάσταση έκτακτης ανάγκης και κρατική κυριαρχία

2.2.1 Το καθεστώς έκτακτης ανάγκης.

Από το ξεκίνημα της πανδημίας οι κυβερνήσεις σε παγκόσμιο επίπεδο έχουν θεσπίσει μέτρα για να δικαιολογήσουν νομικά τους περιορισμούς στις προσωπικές ελευθερίες, ξεκινώντας από την ελεύθερη κυκλοφορία. Αυτοί οι πολλαπλοί και επαναλαμβανόμενοι περιορισμοί ανακαθορίζουν την έννοια και λειτουργία της κατάστασης έκτακτης ανάγκης (Κοντιάδης, 2020, σ. 52) και θυμίζουν αυτό που ο Γερμανός πολιτειολόγος Carl Schmitt όρισε ως «κατάσταση εξαίρεσης», στην οποία ο κυρίαρχος επιλέγει να ενεργήσει εκτός της δομής του νόμου (Lewis, 2016).

Ποια θεωρείται όμως κατάσταση έκτακτης ανάγκης; Για παράδειγμα, γενικές απειλές φυσικής καταστροφής και γενικές απειλές τρομοκρατικής επίθεσης υπάρχουν πάντα – και εφόσον δεν μπορούν να προβλεφθούν με ακρίβεια και δεν προκαλούν έκδηλο πρόβλημα (π.χ. δημόσια αναταραχή και φόβο), μπορούν να αντιμετωπιστούν με την εφαρμογή κανονικών κρατικών λειτουργιών. Επομένως, μια κατάσταση που συνιστά συγκεκριμένη απειλή δεν συνιστά απαραίτητα έκτακτη ανάγκη και κάθε κατάσταση που αποκλίνει από την κανονικότητα δεν οδηγεί σε κατάσταση εξαίρεσης. Η κατάσταση πρέπει να είναι τέτοιας έκτασης και σοβαρότητας που να φαίνεται αδύνατο για το κράτος να ανταποκριθεί στην κρίση χωρίς να αλλάξει τη δομή του υπέρ της αποτελεσματικότητας (π.χ. με επέκταση των εξουσιών της εκτελεστικής εξουσίας ή/και με μείωση του κοινοβουλευτικού ελέγχου προκειμένου να αυξηθεί η ταχύτητα λήψης αποφάσεων) σε *ad hoc* βάση. Επιπλέον, μια κατάσταση έκτακτης ανάγκης πρέπει να έχει αρχή και τέλος. Μόλις επανέλθει η κανονικότητα, το κράτος πρέπει να αποκαταστήσει ξανά τις κανονικές του δομές, διαφορετικά η εξαίρεση γίνεται κανόνας (Zwitter, 2013, σ. 7-10).

Οι καταστάσεις έκτακτης ανάγκης έχουν γίνει συχνότερες μετά τις τρομοκρατικές επιθέσεις της 11ης Σεπτεμβρίου 2001, με την πλειοψηφία από αυτές να κηρύσσονται στο πλαίσιο όχι τρομοκρατικών ενεργειών, αλλά οικονομικών κρίσεων, εσωτερικών ένοπλων συγκρούσεων και μη ανθρωπογενών κρίσεων, όπως οι φυσικές καταστροφές ή οι ασθένειες (Zwitter, 2013). Η επανειλημμένη αυτή χρήση εξαιρέσεων και καταστάσεων έκτακτης ανάγκης έχει οδηγήσει σε μια συνεχιζόμενη επέκταση των εκτελεστικών εξουσιών που ελλοχεύει τον κίνδυνο να καταστήσει την εξαίρεση κανόνα και την κατάσταση έκτακτης ανάγκης ως ένα «κανονικό» μέσο διακυβέρνησης που παραμένει σε

ισχύ μετά το πέρας της εκάστοτε κρίσης. Αυτό μπορεί να γίνει εμφανές στην περίπτωση των ΗΠΑ, όπου τα κατασταλτικά μέτρα που εισήχθησαν μετά τις επιθέσεις της 11ης Σεπτεμβρίου άφησαν το σημάδι τους στην αμερικανική δημοκρατία επεκτείνοντας τις προεδρικές εξουσίες για να δικαιολογήσουν τα βασανιστήρια ή την αδικαιολόγητη επιτήρηση και παρακολούθηση (Choukroune, 2020). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί και ο Νόμος Εξουσιοδότησης για την Άμυνα που υπέγραψε ο Τζορτζ Μπους το 2006:

Στις 1.100 σελίδες του νόμου περιλαμβανόταν ένα άρθρο που πέρασε σχεδόν απαρατήρητο. Έδινε στον Πρόεδρο την εξουσία να κηρύσσει στρατιωτικό νόμο και να χρησιμοποιεί τις Ένοπλες δυνάμεις, συμπεριλαμβανομένης της Εθνοφρουράς, παρακάμπτοντας τις αποφάσεις των κυβερνητών των Πολιτειών, σε περίπτωση κατάστασης έκτακτης ανάγκης, με σκοπό να αποκαταστήσει τη δημόσια τάξη και να καταστείλει την αταξία. Η κατάσταση έκτακτης ανάγκης θα μπορούσε να είναι ένας τυφώνας, μαζικές διαδηλώσεις διαμαρτυρίας ή κάποιος έκτακτος κίνδυνος για τη δημόσια υγεία. Στην τελευταία περίπτωση ο Πρόεδρος θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει τον στρατό για να επιβάλει καραντίνες και να προστατεύσει τα αποθέματα εμβολίων. Πριν την υπογραφή του συγκεκριμένου νόμου, ο Πρόεδρος είχε την εξουσία να επιβάλει στρατιωτικό νόμο μόνο στην περίπτωση μιας εξέγερσης (Klein, 2010, σ. 415).

Περνώντας στο σήμερα, πολλοί παρατηρητές τεκμηριώνουν ότι η πανδημία οδήγησε σε ταχεία επέκταση της εκτελεστικής εξουσίας σε όλο τον κόσμο, με περισσότερες από πενήντα κυβερνήσεις να κηρύσσουν κατάσταση έκτακτης ανάγκης, χωρίς όμως να εκφεύγουν από το πεδίο ρύθμισης των Συνταγμάτων. Η σοβαρή κατάσταση έκτακτης ανάγκης για τη δημόσια υγεία απαιτεί έκτακτα μέτρα ή παρεκκλίσεις από την ομαλή λειτουργία του κράτους δικαίου, χωρίς αυτό να σημαίνει απαραίτητα ότι θίγονται ή αναστέλλονται θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές και αξίες. Όμως, τα όποια μέτρα και απαντήσεις λαμβάνονται θα πρέπει να πληρούν βασικές προϋποθέσεις αναγκαιότητας, διαφάνειας και αναλογικότητας, ενώ είναι επίσης σημαντικό να είναι χρονικά δεσμευμένα και να υπόκεινται σε περιοδική αναθεώρηση (Brown, Brechenmacher & Carothers, 2020).

Πολλοί ηγέτες ανελεύθερων ή αδύναμων δημοκρατιών εκμεταλλεύθηκαν την κατάσταση έκτακτης ανάγκης για να αποδυναμώσουν περαιτέρω τους ελέγχους και τις ισορροπίες και να διαβρώσουν τους μηχανισμούς λογοδοσίας, εδραιώνοντας έτσι τις θέσεις ισχύος τους. Τρανταχτό παράδειγμα αποτελεί ο νέος νόμος στην Ουγγαρία που επιτρέπει στον πρωθυπουργό Βίκτορ Όρμπαν να κυβερνά με διάταγμα επ' αόριστον, χωρίς

καμία κοινοβουλευτική εποπτεία. Στις Φιλιππίνες επίσης το κοινοβούλιο ψήφισε νομοθεσία που παραχωρεί στον Πρόεδρο Rodrigo Duterte σχεδόν απεριόριστες εξουσίες έκτακτης ανάγκης, ενώ στην Καμπότζη, ένα νέο σχέδιο νόμου για την εθνική έκτακτη ανάγκη δίνει στην κυβέρνηση απεριόριστη πρόσβαση στη στρατιωτική δύναμη και περιορίζει δραστικά τα πολιτικά δικαιώματα των πολιτών (Brown, Brechenmacher & Carothers, 2020).

Η άποψη ότι η κρίση δεν πρέπει να χρησιμοποιηθεί ως δικαιολογία για την υπερβολή του κράτους εκφράστηκε στην αρχή την πανδημίας από τον πρώην πρόεδρο του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, Ντόναλντ Τουσκ, ο οποίος σχολιάζοντας την κίνηση του Ορμπάν να κυβερνήσει με διάταγμα προειδοποίησε ότι: «η κατάσταση έκτακτης ανάγκης, ή η κατάσταση κινδύνου, πρέπει να εξυπηρετεί τις κυβερνήσεις στον αγώνα τους κατά του ιού και όχι να ενισχύει την εξουσία τους στους πολίτες. [...] Η χρήση της πανδημίας για την οικοδόμηση μιας μόνιμης κατάστασης έκτακτης ανάγκης είναι πολιτικά επικίνδυνη και ηθικά απαράδεκτη». Εν μέσω αρκετών ανησυχιών για το κράτος δικαίου σχετικά με την ουγγρική κυβέρνηση και τις ενέργειές της, μια τέτοια κίνηση θεωρήθηκε ευρέως ως ένα περαιτέρω βήμα προς την αυταρχική κατεύθυνση (Peršak, 2020).

Σε αντίθεση με τα αυταρχικά καθεστώτα και τις ανελεύθερες δημοκρατίες, στα δημοκρατικά κράτη η έκτακτη ανάγκη εισήχθη με τους όρους που προβλέπονται συνταγματικά. Στην Ελλάδα, δεδομένου ότι οι συνθήκες της πανδημίας δεν δικαιολογούν την κήρυξη κατάστασης πολιορκίας, όπως ορίζεται στο άρθρο 48 του Συντάγματος³, για την άμεση αντιμετώπιση της κρίσης αξιοποιήθηκαν οι «Πράξεις Νομοθετικού Περιεχομένου» (ΠΝΠ) με βάση το άρθρο 44 παρ. 1 του Συντάγματος⁴ και μια σειρά

³ 1. Σε περίπτωση πολέμου, επιστράτευσης εξαιτίας εξωτερικών κινδύνων ή άμεσης απειλής της εθνικής ασφάλειας, καθώς και αν εκδηλωθεί ένοπλο κίνημα για την ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος, η Βουλή, με απόφασή της, που λαμβάνεται ύστερα από πρόταση της Κυβέρνησης, θέτει σε εφαρμογή, σε ολόκληρη την Επικράτεια ή σε τμήμα της, το νόμο για την κατάσταση πολιορκίας, συνιστά εξαιρετικά δικαστήρια και αναστέλλει την ισχύ του συνόλου ή μέρους των διατάξεων των άρθρων 5 παράγραφος 4, 6, 8, 9, 11, 12 παράγραφοι 1 έως και 4, 14, 19, 22 παράγραφος 3, 23, 96 παράγραφος 4 και 97. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δημοσιεύει την απόφαση της Βουλής. Με την απόφαση της Βουλής ορίζεται η διάρκεια ισχύος των επιβαλλόμενων μέτρων, η οποία δεν μπορεί να υπερβεί τις δεκαπέντε ημέρες.

⁴ 1. Σε έκτακτες περιπτώσεις εξαιρετικά επείγουσας και απρόβλεπτης ανάγκης ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας μπορεί, ύστερα από πρόταση του Υπουργικού Συμβουλίου, να εκδίδει πράξεις νομοθετικού περιεχομένου. Οι πράξεις αυτές υποβάλλονται στη Βουλή για κύρωση σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 72 παράγραφος 1, μέσα σε σαράντα ημέρες από την έκδοσή τους ή μέσα σε σαράντα ημέρες από

άλλων διατάξεων του Συντάγματος και της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) που κατοχυρώνουν τη δυνατότητα λήψης ειδικών και έκτακτων μέτρων (Κοντιάδης, 2020, σ. 99). Η ΠΝΠ της 20-03-2020 «Κατεπείγοντα μέτρα για την αντιμετώπιση των συνεπειών του κινδύνου διασποράς του κορωνοϊού COVID-19, τη στήριξη της κοινωνίας και της επιχειρηματικότητας και τη διασφάλιση της ομαλής λειτουργίας της αγοράς και της δημόσιας διοίκησης» ήταν αυτή που όρισε στην Ελλάδα τα περιοριστικά μέτρα για την προστασία της Δημόσιας Υγείας.

Χωρίς να είναι εφικτό να αξιολογηθεί, κριτικά και νομικά, το αν οι συγκεκριμένοι περιορισμοί ήταν απαραίτητοι ή αν επέφεραν περισσότερα οφέλη αντί βλάβη, αυτό που μπορεί να γίνει -δυστυχώς- εύκολα αντιληπτό είναι ότι οι ΠΝΠ ή η αντίστοιχη «διακυβέρνηση μέσω διαταγμάτων» σε άλλα ευρωπαϊκά κράτη, πέρασαν ανεμπόδιστα επιπλέον μέτρα και νόμους που προηγουμένως έβρισκαν ισχυρή αντίσταση και που δεν έχουν καμία σχέση με τη δημόσια υγεία (Παπαδοπούλου, 2020). Η ψήφιση νομοσχεδίων μείζονος σημασίας καθ' όλη τη διάρκεια της πανδημικής κρίσης, η οποία πλαισιώθηκε από την *de facto* αδυναμία των ενδιαφερόμενων κοινωνικών ομάδων να ασκήσουν τις ατομικές και πολιτικές τους ελευθερίες αποτέλεσε ένα ισχυρό πλεονέκτημα για τις κυβερνήσεις που σε αρκετές περιπτώσεις έκαναν κατάχρηση των συνταγματικών προβλέψεων για τη λήψη έκτακτων μέτρων (Κεσσόπουλος, 2020). Εγείρεται λοιπόν το ερώτημα αν οι συνταγματικοί θεσμοί θα καταφέρουν να ανακάμψουν μετά την πανδημία, ειδικά αν αναλογιστούμε ότι η ανάκαμψη μιας συνταγματικής δημοκρατίας αποδεικνύεται συχνά δύσβατη (Κοντιάδης, 2020, σ. 102-3).

Σήμερα, παρόλο που αρκετοί περιορισμοί έχουν αρθεί, δεν είναι ακόμα ξεκάθαρο αν και ποιες από τις έκτακτες εξουσίες που εκχωρήθηκαν στα κράτη θα παγιωθούν ή ποια δικαιώματα θα συνεχίσουν να «κινδυνεύουν» στο όνομα της υγείας και της δημόσιας ασφάλειας. Κρίνεται λοιπόν σημαντικό να συζητηθεί η επίδραση της πανδημίας στα δικαιώματα και τις ελευθερίες, ιδιαίτερα μάλιστα όταν τα τελευταία δύο χρόνια έχουμε γίνει μάρτυρες παραβιάσεων τους υπό το πρόσχημα της προστασίας της δημόσιας υγείας.

τη σύγκληση της Βουλής σε σύνοδο. Αν δεν υποβληθούν στη Βουλή μέσα στις προαναφερόμενες προθεσμίες ή αν δεν εγκριθούν από αυτή μέσα σε τρεις μήνες από την υποβολή τους, παύουν να ισχύουν στο εξής.

2.2.2 Δικαιώματα και ελευθερίες σε συνθήκες πανδημίας.

Δεδομένου ότι οι καταστάσεις έκτακτης ανάγκης ασκούν τεράστια πίεση στις αρχές της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου, κατά τη διάρκεια της πανδημίας έχει αναζωπυρωθεί η συζήτηση για την ισορροπία μεταξύ της κρατικής ασφάλειας και των ατομικών δικαιωμάτων. Ήδη από τις 23 Απριλίου του 2020 ο Γενικός Γραμματέας των Ηνωμένων Εθνών Αντόνιο Γκουτέρες προειδοποίησε ότι η κρίση του κορωνοϊού «μετατρέπεται γρήγορα σε κρίση ανθρωπίνων δικαιωμάτων», με τον κίνδυνο να «προσφέρει το πρόσχημα για τη λήψη κατασταλτικών μέτρων για σκοπούς που δεν σχετίζονται με την πανδημία» (Guterres, 2020).

Στις διεθνείς συνθήκες για τα ανθρώπινα δικαιώματα επισημαίνονται τα δικαιώματα που θα πρέπει να διασφαλίζονται ακόμα και σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης. Ενδεικτικά αναφέρεται το άρθρο 4 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα⁵ το οποίο εξουσιοδοτεί τις χώρες να λαμβάνουν μέτρα που παρεκκλίνουν από τις διεθνείς υποχρεώσεις τους, όταν το απαιτεί η κατάσταση έκτακτης ανάγκης. Ανεξάρτητα από τις περιστάσεις, τα κράτη πρέπει να προστατεύουν βασικά ανθρώπινα δικαιώματα, όπως το δικαίωμα στη ζωή, η απαγόρευση των βασανιστηρίων και της δουλείας, οι δικαστικές εγγυήσεις, συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος σε δίκαιη δίκη, και την ελευθερίας σκέψης, συνείδησης και θρησκείας. Παρόμοιες διατάξεις σχετικά με τις καταστάσεις έκτακτης ανάγκης και την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων υπάρχουν σε περιφερειακές συμβάσεις, όπως στο άρθρο 15 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα⁶.

Ωστόσο, όπως έχει ήδη αναφερθεί, από την αρχή της πανδημίας υπήρχαν ενδείξεις ότι ορισμένες κυβερνήσεις τη χρησιμοποιούν για να καθιερώσουν περισσότερες

⁵ Σε περίπτωση εξαιρετικού δημόσιου κινδύνου, ο οποίος απειλεί την ύπαρξη του έθνους και αναγνωρίζεται από επίσημη πολιτειακή πράξη, τα Συμβαλλόμενα Κράτη στο παρόν Σύμφωνο μπορούν να λάβουν, στο βαθμό που οι περιστάσεις το απαιτούν, μέτρα που παρεκκλίνουν των υποχρεώσεων που προβλέπονται στο παρόν Σύμφωνο, υπό την προϋπόθεση ότι τα μέτρα αυτά δεν θα είναι ασυμβίβαστα προς τις άλλες υποχρεώσεις που τους επιβάλλει το διεθνές δίκαιο και δεν θα συνεπάγονται καμία διάκριση που βασίζεται αποκλειστικά στη φυλή, το χρώμα, το γένος, τη γλώσσα, το θρήσκευμα ή την κοινωνική προέλευση.

⁶ Παρέκκλιση σε περίπτωση έκτακτης ανάγκης 1. *Εν περιπτώσει πολέμου ή ετέρου δημοσίου κινδύνου απειλούντος την ζωήν του έθνους, έκαστον υψηλόν συμβαλλόμενον μέρος δύναται να λάβη μέτρα κατά παράβασιν των υπό της παρούσης Συμβάσεως προβλεπομένων υποχρεώσεων, εν τω απαιτουμένω υπό της καταστάσεως απολύτως αναγκάω ορίω και υπό τον όρον όπως τα μέτρα ταύτα μη αντιτίθενται εις τας άλλας υποχρεώσεις τας απορρεούσας εκ του διεθνούς δικαίου.*

επεκτατικές εξουσίες από αυτές που δικαιολογεί μια υγειονομική κρίση, διαπράττοντας πλέον ανοιχτά σοβαρές παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Έχουν υπάρξει αναφορές για αυθαίρετες συλλήψεις, επιθέσεις, ακόμη και δολοφονίες που σχετίζονται με την επιβολή lockdown και τις απαγορεύσεις κυκλοφορίας (Amon & Wurth, 2020). Στη Νότια Αφρική και την Κένυα, άνθρωποι σκοτώθηκαν όταν η αστυνομία χρησιμοποίησε αληθινά πυρομαχικά για να διαλύσει τα πλήθη σε μια προσπάθεια επιβολής του lockdown, η κυβέρνηση της Χιλής έβγαλε τον στρατό στις δημόσιες πλατείες και στις Φιλιππίνες η αστυνομία συνέλαβε πάνω από 40.000 άτομα εντός των πρώτων 11 ημερών από το κλείσιμο της χώρας με κατηγορίες παραβίασης των πολιτικών καραντίνας (Forman & Kohler, 2020· Gordon & Green, 2021). Στις ΗΠΑ, το Υπουργείο Δικαιοσύνης ανακοίνωσε ότι η «σκόπιμη έκθεση και μόλυνση» ή οι απειλές τέτοιων ενεργειών ενδέχεται να αντιμετωπίζονται, σύμφωνα με τους ομοσπονδιακούς νόμους περί τρομοκρατίας (Sun & Zilli, 2020).

Η ενίσχυση της κρατικής εξουσίας σε συνδυασμό με τις υφιστάμενες κοινωνικές, φυλετικές και έμφυλες ανισότητες έχουν επιδεινώσει και τις διακρίσεις σε βάρος των περιθωριοποιημένων ομάδων. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, οι Forman και Kohler (2020) αναφέρουν ότι το 80 τοις εκατό των προστίμων για παραβίαση της κοινωνικής απόστασης στην πόλη της Νέας Υόρκης δόθηκαν σε έγχρωμους, ενώ σύμφωνα με τη Sun (2020) έχουν υπάρξει πολλές αναφορές για κράτη που στοχεύουν ειδικά ΛΟΑΤΚΙ άτομα και εθνοτικές μειονότητες. Στο ίδιο πλαίσιο, οι κυβερνήσεις χρησιμοποιούν επίσης την κρίση του COVID-19 για να δικαιολογήσουν την αναστολή δικαιωμάτων, με πολλά νομοσχέδια να προτείνονται κατά τους δύο πρώτους μήνες της πανδημίας.

Νόμοι που απαγορεύουν την άμβλωση και άλλα αναπαραγωγικά δικαιώματα έχουν προταθεί στην Πολωνία και σε πολλές πολιτείες των ΗΠΑ, με επτά από αυτές να έχουν κατηγοριοποιήσει την άμβλωση ως «μη βασική» ιατρική διαδικασία, προσπαθώντας ουσιαστικά να απαγορεύσουν την υπηρεσία κατά τη διάρκεια της κρίσης (Sun, 2020). Στην Πολωνία, τον Απρίλιο του 2020 προτάθηκε το νομοσχέδιο για την απαγόρευση των αμβλώσεων, η συζήτηση του οποίου είχε εγκαταλειφθεί λόγω μεγάλων διαδηλώσεων το 2016. Με βάση την απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου της χώρας, η άμβλωση κρίθηκε αντισυνταγματική και ο Νόμος θεσπίστηκε τον Σεπτέμβριο του 2021 προβλέποντας ποινικές κυρώσεις σε βάρος των γυναικών που κάνουν άμβλωση (Διεθνής

Αμνηστία, 2021α). Αντίστοιχα στην Ουγγαρία, τον Μάρτιο του 2020 η κυβέρνηση πρότεινε ένα νομοσχέδιο που τερματίζει τη δυνατότητα των διεμφυλικών ατόμων να αλλάζουν νομικά το φύλο τους. Ο νόμος ψηφίστηκε από το κοινοβούλιο της Ουγγαρίας τον Μάιο του 2021 καθιστώντας αδύνατη τη νομική αλλαγή φύλου σε τρανς ή ιντερσεξ άτομα και θέτοντας τα σε κίνδυνο παρενόχλησης, διακρίσεων, ακόμη και βίας σε καθημερινές καταστάσεις, όταν χρησιμοποιούν έγγραφα ταυτότητας.

Οι προαναφερθέντες νόμοι αποτελούν σημαντική οπισθοχώρηση σε δικαιώματα που έχουν κατακτηθεί μέσω πολυετών αγώνων. Παράλληλα, η αυξημένη λογοκρισία και οι αυστηροί περιορισμοί στην ελευθερία του λόγου και της έκφρασης ακυρώνουν την ικανότητα των μέσων ενημέρωσης και των πολιτών να διαμαρτυρηθούν ή να θέσουν τις κυβερνήσεις υπόλογες για τις δηλώσεις και τις ενέργειές τους. Το γεγονός αυτό επιτείνεται από τον περιορισμό των δημόσιων συγκεντρώσεων και ειρηνικών συναθροίσεων, δείχνοντας υπερβολική κρατική παρέμβαση που σε αρκετές περιπτώσεις δεν μπορεί να δικαιολογηθεί στο όνομα της προστασίας της υγείας. Σύμφωνα με Έκθεση της Διεθνούς Αμνηστίας για την Ελλάδα (2021β), τον χειμώνα του 2020 επιβλήθηκαν τρεις καθολικές απαγορεύσεις υπαίθριων δημόσιων συναθροίσεων, επιβάλλοντας ταυτόχρονα αυθαίρετες συλλήψεις και ποινικές κυρώσεις σε ειρηνικούς/ές διαδηλωτές/-ριες που διαμαρτύρονταν για φαινόμενα όπως η παράνομη αστυνομική βία και η έμφυλη βία και για τα προβλήματα και τις αδυναμίες του συστήματος υγείας της Ελλάδας.

Τα παραπάνω καταδεικνύουν ότι, όπως και σε προηγούμενες κρίσεις, τα θεμελιώδη δικαιώματα και η προστασία των προσωπικών δεδομένων έρχονται σε δεύτερη μοίρα. Οι εγγυήσεις των ατομικών δικαιωμάτων υποχωρούν, ενώ «απαράγραπτες κατακτήσεις του δυτικού πολιτισμού, όπως η ελευθερία της έκφρασης, η απαγόρευση της άμεσης ή έμμεσης λογοκρισίας, η προστασία της ιδιωτικής ζωής και των προσωπικών δεδομένων, ακόμα και η ελευθερία μετακίνησης, καθίστανται πλέον διαπραγματεύσιμες ρευστές και επίμαχες έννοιες» (Κοντιάδης, 2020, σ. 121). Αν και το γεγονός αυτό είναι από μόνο του ιδιαίτερα ανησυχητικό, μεγάλη ανησυχία προκαλεί και το να παρατηρούμε το πόσο «εύκολο» είναι για τις κυβερνήσεις σε περιόδους κρίσης να διασφαλίσουν τη συναίνεση για τον περιορισμό δικαιωμάτων και ελευθεριών (Peršak, 2020). Οι πολίτες μπροστά στους νέους κινδύνους και χάριν της ασφάλειάς τους τείνουν να παραιτηθούν από τις εγγυήσεις των ελευθεριών τους, ενώ εξίσου ανίσχυρα εμφανίζονται τα κοινωνικά δικαιώματα των

εργαζομένων μπροστά στις πολιτικές απορρύθμισης των εργασιακών σχέσεων και της κοινωνικής προστασίας (Κοντιάδης, 2020, σ. 121).

2.2.3 Επιτήρηση και έλεγχος πληροφοριών.

Η πανδημία ενίσχυσε σε μεγάλο βαθμό την κρατική επιτήρηση και επιτάχυνε τη χρήση νέων τεχνολογιών από τις κυβερνήσεις. Η κρατική επιτήρηση αναφέρεται στην παρακολούθηση, τη συλλογή ή/και την επεξεργασία προσωπικών δεδομένων από μια κυβέρνηση και μπορεί να περιλαμβάνει την παρακολούθηση της διαδικτυακής δραστηριότητας, της τοποθεσίας μέσω Bluetooth ή του Παγκόσμιου Συστήματος Εντοπισμού Θέσης (GPS), των οικονομικών συναλλαγών, τις σαρώσεις προσώπου και τη συλλογή βιομετρικών δεδομένων. Μελετητές της κοινωνιολογικής, οικονομικής και φιλοσοφικής κοινότητας θεωρούν την κρατική επιτήρηση ως θεμελιώδη τόσο για τη διακυβέρνηση όσο και για τον κοινωνικό έλεγχο: αποτελεί μια μέθοδο αναγνώρισης ατόμων, οργάνωσης της κοινωνίας και διασφάλισης πειθαρχίας (Eck & Hatz, 2020, σ. 605-6). Με την έλευση και ανάπτυξη των προηγμένων τεχνολογιών πληροφοριών και επικοινωνιών (ΤΠΕ) έχει αυξηθεί μαζικά η δύναμη, η εμβέλεια και η ικανότητα των κυβερνήσεων να παρακολουθούν τους πληθυσμούς τους. Ιδιαίτερα όσον αφορά τις τεχνολογίες αναγνώρισης προσώπου για την ταυτοποίηση -οι οποίες χρησιμοποιούνται στη Νέα Υόρκη και άλλες πολιτείες των ΗΠΑ- «αποτελούν συστήματα μαζικής επιτήρησης που παραβιάζουν το δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή και απειλούν το δικαίωμα στην ελευθερία του συνέρχεσθαι, στην ισότητα και στη μη διάκριση» (Διεθνής Αμνηστία, 2022).

Κατά τη διάρκεια της πανδημίας, πολλές έρευνες για την επιτήρηση επικεντρώθηκαν στα αυταρχικά καθεστώτα και στο πώς αξιοποίησαν τις νέες τεχνολογίες για μια στοχευμένη εφαρμογή καταστολής (Gohdes, 2019). Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι κυβερνήσεις του Ισραήλ και της Νότιας Κορέας που από την αρχή της πανδημίας χρησιμοποιούν δεδομένα τοποθεσίας smartphone για να εντοπίσουν πολίτες που μπορεί να έχουν εκτεθεί στον ιό. Αντίστοιχα, η πανδημία έχει δώσει την ευκαιρία στις κυβερνήσεις της Κίνας, της Ρωσίας και άλλων αυταρχικών κρατών να αναπτύξουν ακόμη πιο παρεμβατικά συστήματα, συμπεριλαμβανομένης της ευρείας χρήσης αναγνώρισης προσώπου και παρακολούθησης των μέσων κοινωνικής δικτύωσης (Brown, Brechenmacher & Carothers, 2020).

Ωστόσο, η επέκταση των μηχανισμών ψηφιακής επιτήρησης και η μαζική συλλογή προσωπικών δεδομένων παρατηρείται και στα δημοκρατικά κράτη υπό το πρόσχημα της αποφυγής διασποράς του ιού: Μέσα σε λίγους μήνες, περισσότερες από 34 χώρες ενέκριναν μέτρα επιτήρησης, με τις 22 από αυτές να είναι πλήρεις δημοκρατίες (OneZero 2020). Ενδεικτικά αναφέρεται ότι στο Βέλγιο χρησιμοποιήθηκαν drones σε πάρκα και δημόσιους χώρους για να προειδοποιούν ή να υπενθυμίζουν στους πολίτες τα μέτρα κοινωνικής απόστασης, ενώ στη Σλοβενία, η νέα, κεντροδεξιά κυβέρνηση πρότεινε, μεταξύ άλλων, να δώσει στην αστυνομία την εξουσία να παρακολουθεί τους πολίτες μέσω των κινητών τους τηλεφώνων (Peršak, 2020). Επιπλέον, τον Απρίλιο του 2020, το Νορβηγικό Ινστιτούτο Δημόσιας Υγείας (Norwegian Institute of Public Health-NIPH) κυκλοφόρησε μια εφαρμογή για κινητά με την ονομασία Smittestopp που σχεδιάστηκε για τη συλλογή δεδομένων κίνησης γεωγραφικά εντοπισμένων χρηστών προκειμένου να βοηθήσει τις αρχές να εντοπίσουν την εξάπλωση του COVID-19.⁷ Αυτή η εφαρμογή χαρακτηρίστηκε από τη Διεθνή Αμνηστία ως μία από τις πιο επεμβατικές εφαρμογές εντοπισμού επαφών στον κόσμο και αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα ενός απροσδόκητου υποπροϊόντος της πανδημίας: μια παγκόσμια αύξηση της κρατικής επιτήρησης.

Αν και οι περισσότερες δημοκρατικές κυβερνήσεις που έχουν ενισχύσει τις τεχνολογίες επιτήρησης υπογραμμίζουν τη δέσμευσή τους για τη διασφάλιση της ιδιωτικής ζωής και των προσωπικών δεδομένων, συνεχίζουν να εγείρονται σημαντικά ερωτήματα για την παραβίαση της ιδιωτικής ζωής (Eck & Hatz, 2020, σ. 611). Η πανδημία φαίνεται να προκαλεί την επιθετική, απροκάλυπτη και διευρυνόμενη λειτουργία ενός προϋπάρχοντος «υπερπανοπτικού» ή «ηλεκτρονικού πανοπτικού», θέτοντας νέες διακινδυνεύσεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα (Κοντιάδης, 2020, σ. 130) και σηματοδοτώντας μια βιοπολιτική στροφή στον ψηφιακό καπιταλισμό (Ølgaard, 2020).

Παράλληλα με την επέκταση των τεχνολογιών επιτήρησης, πολλές κυβερνήσεις έχουν επίσης λάβει μέτρα όπως η λογοκρισία του διαδικτυακού περιεχομένου και η ποινικοποίηση των «ψευδών ειδήσεων» στην προσπάθειά τους να αντιμετωπίσουν μια ταχεία έκρηξη παραπληροφόρησης σχετικά με την προέλευση, τα συμπτώματα, τις

⁷ <https://www.helsenorge.no/en/smittestopp/>

θεραπείες και τα εμβόλια για την COVID-19 στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Είναι σημαντικό να υπογραμμιστεί ότι, σε αρκετές περιπτώσεις συνέβαλαν και οι ίδιες οι κυβερνήσεις στην παραποίηση και διάδοση πληροφοριών σχετικά με την ασθένεια. Παρότι τα πιο προφανή παραδείγματα προέρχονται από χώρες με χαμηλά επίπεδα ελευθερίας της έκφρασης, η χειραγώγηση των πληροφοριών από την κυβέρνηση εντοπίζεται και σε δημοκρατικά κράτη (Eck & Hatz, 2020).

Εκτός από τη διανομή ψευδών πληροφοριών, πολλές χώρες έχουν περιορίσει την πρόσβαση σε επίσημες πληροφορίες. Στη Γεωργία, οι κανονισμοί που θεσπίστηκαν σε σχέση με τον περιορισμό του COVID-19 παράτεινε το χρονοδιάγραμμα για τις κυβερνητικές απαντήσεις σε αιτήματα για δημόσιες πληροφορίες, εξαιρώντας ουσιαστικά την κυβέρνηση από τις συνήθειες προθεσμίες που ορίζονται με νόμο. Παρόμοιες εξαιρέσεις από τον Νόμο για την Ελευθερία της Πληροφορίας εγκρίθηκαν σε ορισμένες πολιτείες των ΗΠΑ (π.χ. Νιου Τζέρσεϊ και Ουάσιγκτον, DC). Η κυβέρνηση της Βραζιλίας είχε για ένα διάστημα σταματήσει να δημοσιεύει μετρήσεις κρουσμάτων και θανάτων COVID-19 και η Σουηδία απέκρυψε από το κοινό ορισμένες κυβερνητικές πληροφορίες σχετικά με την ετοιμότητα για τον ιό (Eck & Hatz, 2020).

Οι προαναφερθείσες κυβερνητικές ενέργειες δεν είναι καινούριες ούτε ανακαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια της πανδημίας, καθώς πολλά κράτη έχουν αναγνωρίσει εδώ και χρόνια την αξία της επιτήρησης και του ελέγχου των πληροφοριών σε περιόδους κρίσης. Προηγούμενη έρευνα έχει περιγράψει πώς οι κυβερνήσεις χρησιμοποιούν αυτές τις τακτικές για να περιορίσουν τις εσωτερικές πολιτικές απειλές και να ενισχύσουν την καταστολή (Gohdes 2019), αλλά και πως η λογοκρισία δίνει τη δυνατότητα στα κράτη να περιορίζουν την κριτική στην κυβέρνηση, να κόβουν την επικοινωνία που είναι απαραίτητη για συλλογική δράση και να αποσιωπούν τις αναφορές για κατάχρηση εξουσίας (Eck & Hatz, 2020). Αντίστοιχα, η χειραγώγηση των πληροφοριών μπορεί να χρησιμεύσει ως εργαλείο για την απόσπαση της προσοχής του κοινού, για τη διαμόρφωση του κυρίαρχου λόγου και για τον περιορισμό των κινημάτων (Gunitsky, 2015).

Η ενίσχυση της τάσης των κρατών να εντείνουν την επιτήρηση και τον έλεγχο τους στις πληροφορίες στο πλαίσιο της πρόσφατης πανδημικής κρίσης υποδεικνύει επίσης ότι διαφορετικοί τύποι απειλών μπορεί να προκαλέσουν διαφορετικούς τύπους κρατικής παρέμβασης, καθώς και νέες μορφές αλληλεπιδράσεων με τον ιδιωτικό τομέα και τις

επιχειρήσεις -κυρίως του τεχνολογικού τομέα-. Γενικότερα, οι ευκαιρίες που αναδύονται μετά από ένα σοκ ή μια κρίση ανοίγουν νέα πεδία εκμετάλλευσης για την πολιτική και επιχειρηματική ελίτ, καθώς η δικαιολόγηση απεριόριστων δαπανών για την ασφάλεια εξυπηρετούν τη μεταβίβαση του δημόσιου πλούτου σε ιδιωτικούς φορείς. Και, παρόλο που για κάποιους ο διακανονισμός αυτός είναι επικερδής, η συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού έρχεται αντιμέτωπη με τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα ενός κορπορατικού κράτους, στα οποία συγκαταλέγονται η επιθετική παρακολούθηση, οι μαζικές φυλακίσεις και η συρρίκνωση των ατομικών ελευθεριών (Klein, 2010, σ. 32). Στο πλαίσιο αυτό, αρκετοί μελετητές κάνουν λόγο για εμφανή παραδείγματα ενίσχυσης του κρατικού και κρατικο-επιχειρηματικού εγκλήματος κατά τη διάρκεια της πανδημίας, γεγονός που σχολιάζεται στην ενότητα που ακολουθεί.

2.2.4 Εκφάνσεις κρατικού και κρατικο-επιχειρηματικού εγκλήματος.

Τα τελευταία χρόνια έχει αρχίσει να δίνεται έμφαση στα κρατικά και τα κρατικο-επιχειρηματικά εγκλήματα, καθώς καθίστανται ολοένα και περισσότερο αισθητά στις αστικές δημοκρατίες (Βασιλαντωνοπούλου, 2016). Κοινές πτυχές και των δύο μορφών εγκλήματος είναι οι βλάβες που προκαλούν στην κοινωνία, τα άτομα, τους θεσμούς και το περιβάλλον, οι οποίες υπονομεύουν την κοινωνική δικαιοσύνη, την κοινωνική συνοχή, τη δημοκρατία και τα ανθρώπινα δικαιώματα, καθώς και η ενίσχυσή τους σε περιόδους κρίσης ή έκτακτης ανάγκης (Rothe & Kauzlarich, 2016).

Πριν την ανάλυση του συγκεκριμένου ζητήματος, κρίνεται χρήσιμο να εννοιοποιηθούν οι δυο αυτές μορφές εγκλημάτων. Τα εγκλήματα του κράτους αναφέρονται στις «πρακτικές που συνιστούν συστηματικές παραβιάσεις των νομικά και συνταγματικά κατοχυρωμένων ελευθεριών και οι οποίες διαπράττονται χωρίς ουσιαστικές συνέπειες από τα κρατικά όργανα, συνήθως από τα αρμόδια όργανα καταστολής» (Καλτσώνης, 2011). Το κρατικό έγκλημα ορίζεται επίσης και ως «πράξη ή παράλειψη μιας δράσης από τους φορείς εντός του κράτους που οδηγεί σε παραβιάσεις του εσωτερικού και του διεθνούς δικαίου, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ή συστηματικής ή θεσμοθετημένης βλάβης, που γίνεται στο όνομα του κράτους ανεξάρτητα από το εάν υπάρχει ή όχι αυτό-κίνητρο ή συμφέρον» (Rothe & Kauzlarich, 2016, σ. 102).

Αντίστοιχα, το κρατικο-επιχειρηματικό έγκλημα αφορά τις «παράνομες ή κοινωνικά επιβλαβείς ενέργειες που παράγονται από μια αμοιβαία ενδυναμωμένη

αλληλεπίδραση μεταξύ πολιτικών ή και πρακτικών από θεσμούς πολιτικής διακυβέρνησης και πολιτικών ή και πρακτικών από θεσμούς οικονομικής παραγωγής και διανομής» (Michalowski & Kramer, 2006, σ. 15). Συνέπειες της στενής και επιβλαβούς αυτής διασύνδεσης μεταξύ κρατών και επιχειρήσεων είναι η εξασθένιση των θεσμικών εγγυήσεων των θεμελιωδών δικαιωμάτων, αλλά και η προοδευτική ιδιωτικοποίηση της δημόσιας σφαίρας και των αντίστοιχων λειτουργιών της στους τομείς της εκπαίδευσης, των κοινωνικών υπηρεσιών, της υγειονομικής περίθαλψης και των δυνάμεων καταστολής (Ferrajoli, 2005).

Κατά τη διάρκεια της πανδημίας, ο μονοπωλιακός ρόλος επιχειρήσεων όπως η Google, η Microsoft, το Facebook, η Apple και η Amazon σε συνδυασμό με πολιτικά ή κυβερνητικά συμφέροντα αναγνωρίζεται όλο και περισσότερο και ευθυγραμμίζεται με τη σημασία της έννοιας του κρατικού-επιχειρηματικού εγκλήματος (Friedrichs & Vegh Weis, 2021). Η πανδημία έδωσε την ευκαιρία σε μεγάλες εταιρείες τεχνολογίας όπως οι προαναφερθείσες να αναδειχθούν ως καλοπροαίρετοι προστάτες της δημόσιας υγείας εξυπηρετώντας τα συμφέροντα, τόσο των κυβερνήσεων όσο και των πολιτών. Ωστόσο, παραπέμποντας στην Klein, οι εταιρείες αυτές -με τη συναίνεση πολλών κυβερνήσεων- είναι επίσης οι λαμπαδηδρόμοι μιας αναδυόμενης μορφής καπιταλισμού της καταστροφής που αναμένεται να εδραιώσει και να επεκτείνει την κοινωνική, πολιτισμική και πολιτική επιρροή της Big Tech (Ølgaard, 2020).

Στο επίκεντρο του αναδυόμενου αυτού δόγματος, εγείρονται ανησυχητικά ερωτήματα σχετικά με τη φιλοδοξία των εταιρειών και των κυβερνήσεων να γνωρίζουν, να επιτηρούν και να διαμορφώνουν τη συμπεριφορά μας ως πολίτες, αλλά και το αν και σε ποιο βαθμό οι μεγάλες επιχειρήσεις αποκτούν παραπάνω εξουσία στο να επηρεάζουν τις κυβερνητικές πολιτικές ή αποφάσεις (Ølgaard, 2020). Για παράδειγμα, η ραγδαία ανάπτυξη της παγκόσμιας βιομηχανίας edtech κατά τη διάρκεια της πανδημίας έχει κάνει κάποιους μελετητές να εκφράζουν ανησυχίες για τις σύγχρονες πρακτικές της σχολικής και πανεπιστημιακής εκπαίδευσης. Ίσως δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι, διεθνείς οργανισμοί όπως ο ΟΟΣΑ και η Παγκόσμια Τράπεζα κάνουν λόγο από την αρχή της πανδημίας για ευκαιρίες ανάπτυξης νέων προτύπων εκπαίδευσης και νέων τρόπων μάθησης και διδασκαλίας (Williamson, Eynon, & Potter, 2020). Αν και δεν έχει αποτελέσει ακόμα κύριο θέμα συζήτησης, αρχίζει να διαφαίνεται ότι η πανδημία ανοίγει

το δρόμο για μια ιδιωτική-δημόσια σύμπραξη παρακολούθησης που αμφισβητεί τα νομικά και κοινωνικά δικαιώματα και προσβάλλει την ατομική ιδιωτικότητα και ελευθερία.

Αξιο αναφοράς είναι και το γεγονός ότι την περίοδο της πανδημίας, πολλές κυβερνήσεις (όπως το Ηνωμένο Βασίλειο και οι ΗΠΑ) παραιτήθηκαν από την ευθύνη για την παροχή βασικών αναγκών στους πληθυσμούς τους, χρησιμοποιώντας σε αντιδιαστολή την επιτάχυνση των διαδικασιών εξωτερικής ανάθεσης σε εταιρείες για την εκπλήρωση καθηκόντων που παραδοσιακά εκτελούνται από τον δημόσιο τομέα. Στο όνομα της πολιτικής και οικονομικής σκοπιμότητας, οι μηχανισμοί εποπτείας και λογοδοσίας έχουν παρακαμφθεί και οι κυβερνήσεις σε όλο τον κόσμο έχουν υπογράψει συμβάσεις χωρίς διαγωνισμούς ή οποιαδήποτε μορφή δημόσιου ελέγχου, ενισχύοντας έτσι τις υπάρχουσες πελατειακές πρακτικές. Το ερευνητικό έργο πολλών οργανώσεων και οργανισμών έχει τεκμηριώσει το πως έχουν προωθηθεί τα συμφέροντα των ιδιωτικών εταιρειών σε βάρος της δημόσιας υγείας και το πως «άμεσες αναθέσεις» βάσει της νομοθεσίας έκτακτης ανάγκης ξεκίνησαν με συμβάσεις που σχετίζονται με τον COVID-19 αλλά γρήγορα επεκτάθηκαν σε συμβάσεις που δεν έχουν καμία σχέση με τη δημόσια υγεία (Gordon & Green, 2021).

Στο πλαίσιο της διαχείρισης της πανδημίας μπορούμε επίσης να ανιχνεύσουμε και μορφές του κρατικού εγκλήματος, το οποίο, ταυτίζεται με την κυβερνητική ανεπάρκεια και υποδηλώνει μορφές παρέμβασης που αποσκοπούν στην εφαρμογή μέτρων απορρύθμισης και λιτότητας, τα οποία έχουν με τη σειρά τους οδηγήσει στη συρρίκνωση των πολιτικών πρόνοιας και στη διάβρωση του δικτύου κοινωνικής προστασίας (Gordon & Green, 2021). Οι συνέπειες της αντιμετώπισης της υγειονομικής περίθαλψης ως εμπορεύματος και όχι ως βασικού δικαιώματος σε συνδυασμό με την άνιση κατανομή της εντός διαφορετικών ομάδων του πληθυσμού έγινε εμφανής κατά τη διάρκεια, τόσο της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης όσο και της πανδημικής. Εκτός από τα απροκάλυπτα κρατικά και κρατικο-επιχειρηματικά εγκλήματα, τις τελευταίες δεκαετίες έχουμε γίνει μάρτυρες λιγότερο εμφανών εκφάνσεων των εγκλημάτων αυτών όπως τα μέτρα λιτότητας που έχουν αποδεκατίσει το σύστημα υγείας το κράτος πρόνοιας. Παρόλο που αυτό το είδος αποχρηματοδότησης έρχεται σε συμφωνία με τη νεοφιλελεύθερη ατζέντα και δεν ορίζεται ως ποινικό από τον κρατικό νόμο, έχει προκαλέσει σημαντική φυσική και κοινωνική βλάβη

στον πληθυσμό (Γεωργούλας, 2019), που γίνεται ιδιαίτερα εμφανής και κατά την πανδημία.

Το κρατικό έγκλημα μπορεί επίσης να εντοπιστεί στις παραβιάσεις των δικαιωμάτων και ελευθεριών που παρατηρήθηκε από τους κατασταλτικούς μηχανισμούς της κρατικής εξουσίας με σημαντικότερα παραδείγματα την καταστολή ειρηνικών συναθροίσεων και καταγραφή πολλών περιστατικών αδικαιολόγητης και παράνομης βία σε βάρος διαδηλωτών. Έκθεση της Διεθνούς Αμνηστίας (2021β) για την Ελλάδα τεκμηριώνει παράνομη παρέμβαση των ελληνικών αρχών σε ειρηνικές συναθροίσεις, υπερβολική χρήση βίας και υπέρμετρη χρήση χημικών, καθώς και κακομεταχείριση ή/και άρνηση πρόσβασης σε νομική υποστήριξη σε διαδηλωτές που είχαν συλληφθεί. Ένα σημαντικό ζήτημα που εγείρεται είναι αν η εμπειρία της «πανδημικής αστυνόμευσης» ενσωματώνεται στην κατάσταση έκτακτης ανάγκης ή αν αναμένεται «να συνεχίσει να εξυφαίνει την καθημερινότητα της νεοφιλελεύθερης αναδιάρθρωσης μετά την πανδημία» (Παπανικολάου, 2021).

Κεφάλαιο Τρίτο: Πολιτική διαχείριση της πανδημικής κρίσης- Επιτυγχάνοντας την κοινωνική συναίνεση

3.1 Νεοφιλελεύθερη ηγεμονία και αυταρχικός νεοφιλελευθερισμός

Τον Μάρτιο του 2020 και για αρκετές εβδομάδες και μήνες, δισεκατομμύρια άνθρωποι σε όλο τον κόσμο συμφώνησαν να εγκαταλείψουν τις περισσότερες οικονομικές, εκπαιδευτικές και ψυχαγωγικές τους δραστηριότητες, να σταματήσουν να συμμετέχουν σε δημόσιες συναθροίσεις και να περιοριστούν στα σπίτια τους για να επιβραδύνουν την εξάπλωση ενός ιού. Η πλειοψηφία των πολιτών ανταποκρίθηκαν άμεσα -και ίσως αδιαμαρτύρητα στην αρχή- στο κάλεσμα των εθνικών κρατών για μιας μορφής «αναστολή» του κοινωνικού κόσμου. Το κράτος εν μέσω ενός παγκόσμιου πανικού κατάφερε να πετύχει κάτι φαινομενικά αδύνατο που κανένα μονοπώλιο καταναγκασμού δεν έχει τα μέσα να επιβάλει από μόνο του (Linera, 2020).

Όπως έχει ήδη συζητηθεί στα προηγούμενα κεφάλαια η ενδυνάμωση των κατασταλτικών μηχανισμών του κράτους πραγματώνεται σε κάθε κρίση για τη διασφάλιση της δημόσιας τάξης και την αποφυγή κοινωνικών αναταραχών, συγκρούσεων και αντιδράσεων. Στην περίπτωση της πανδημίας αυτό επιτεύχθηκε σε μεγάλο βαθμό με την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, την αστυνομοκεντρική διαχείριση και την υιοθέτηση μέτρων έκτακτης ανάγκης. Ωστόσο, η κατασταλτική δύναμη του κράτους δεν είναι από μόνη της αρκετή για την επίτευξη της κοινωνικής συμμόρφωσης, ιδιαίτερα στα δημοκρατικά κράτη που δεν μπορεί να λάβει ακραίες μορφές. Ως εκ τούτου, κρίνεται σημαντικό να μελετηθεί πως το κράτος επιτυγχάνει αφενός την κοινωνική συναίνεση μέσω των ιδεολογικών του μηχανισμών και του ηγεμονικού λόγου και αφετέρου την κοινωνική πειθάρχηση μέσω της βιοπολιτικής.

Κατ' αρχάς, θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι δεν είναι ασυνήθιστο για τα μέλη της κοινωνίας να στρέφονται στο κράτος μπροστά στον κίνδυνο ή την απειλή, αναζητώντας σταθερά και αποτελεσματικά μέτρα υγειονομικής περίθαλψης, εγγύηση της πρόσβασης σε βασικά αγαθά και υπηρεσίες και στήριξη των οικονομικών δραστηριοτήτων. Το κράτος, η νομιμότητα του οποίου βασίζεται ως ένα βαθμό στο αίτημα για συλλογική προστασία, λειτουργεί τακτικά ως υλική πραγματικότητα και κανονιστική πεποίθηση, επειδή διαχειρίζεται κοινωνικούς και συλλογικούς πόρους, όπως τα δημόσια συστήματα υγείας, η επίσημη εκπαίδευση, οι φυσικοί πόροι, η ασφάλεια των πολιτών, η προστασία της

περιουσίας, οι φόροι κτλ. Οι περικοπές των κοινωνικών δαπανών, οι ιδιωτικοποιήσεις των δημοσίων συστημάτων (στον τομέα της υγείας ή/και της εκπαίδευσης) και η απώλεια της νομισματικής κυριαρχίας που έχει βιώσει μεγάλο μέρος του κόσμου τα τελευταία 40 χρόνια δεν ακυρώνουν την αρχή της κοινωνικής προστασίας. Το εθνικό κράτος και ο κρατικός παρεμβατισμός δεν είναι ανταγωνιστικά με την παγκοσμιοποίηση και την ελεύθερη αγορά, αλλά κοινές πτυχές μιας οικονομικής και πολιτικής πραγματικότητας στο πλαίσιο της οποίας -και αναλόγως την ιστορική συγκυρία- κάποιες από αυτές υπερισχύουν. Σε περιόδους κρίσης ή μεταβατικές στιγμές της ιστορίας, έρχεται στο προσκήνιο μια -παράδοξη για κάποιους- πραγματικότητα που κάνει στοιχεία της ελεύθερης αγοράς να συνυπάρχουν με στοιχεία του κρατικού προστατευτισμού και τις δυνάμεις της παγκοσμιοποίησης να συμβαδίζουν με την πρωταγωνιστική παρουσία του Έθνους-Κράτους (Linera, 2020).

Ακόμα και υπό το πρίσμα της νεοφιλελεύθερης ρητορικής ο θρίαμβος των αγορών επί της κρατικής παρέμβασης «χρωματίστηκε» από την ιδέα της «προσωπικής αξίας», τον ενθουσιασμό για την «ελεύθερη επιλογή» και την ψευδαίσθηση του «εκδημοκρατισμού του πλούτου». Οι ιδιωτικοποιήσεις και οι περικοπές των κοινωνικών δαπανών δεν έγιναν στο όνομα του να γίνουν πλουσιότεροι οι πολύ πλούσιοι αλλά στο όνομα της σωτηρίας της κοινωνίας από τις «ζημιογόνες» δημόσιες επιχειρήσεις και της προσφοράς ενός πιο αποτελεσματικού εκπαιδευτικού και υγειονομικού συστήματος. Στην πραγματικότητα, αυτό σήμαινε την αδυναμία πρόσβασης εκατομμυρίων ανθρώπων στην υγειονομική περίθαλψη και την υποβάθμιση και απαξίωση της δημόσιας εκπαίδευσης στην αγορά εργασίας. Η νέα μορφή του κράτους, που αποτέλεσε ουσιαστικό οργανωτικό στήριγμα της παγκόσμιας νεοφιλελεύθερης ηγεμονίας, χαρακτηρίζεται από την υπονόμηση των κοινωνικών δικαιωμάτων, την επέκταση των κατασταλτικών του δράσεων, την ταξική αναδιανομή των περιουσιακών του στοιχείων και τον περιορισμό της αντίδρασης των δυσαρεστημένων κοινωνικών τάξεων. Στη νεοφιλελεύθερη λογική άλλωστε δεν έχει σταματήσει να αναγνωρίζεται μια απαραίτητη και ουσιαστική λειτουργία του κράτους: η δημιουργία της κοινωνικής συναίνεσης, της ηθικής ανοχής και, όταν είναι αναγκαίο, της κοινωνικής συμμόρφωσης και πειθαρχίας (Linera, 2020). Πώς όμως επιτυγχάνεται αυτή η λειτουργία σε ιδεολογικό επίπεδο; Και πώς το κράτος καταφέρνει να διαχειρίζεται και να ορίζει τα κυρίαρχα πρότυπα με τα οποία η κοινωνία κατανοεί την πραγματικότητα;

Για τον Αλτουσέρ, η κοινωνική συμμόρφωση επιτυγχάνεται αφενός με τον κατασταλτικό μηχανισμό του κράτους (repressive state apparatus), που συγκροτείται από τους θεσμούς, μέσω των οποίων το κράτος ασκεί βία, όπως είναι η αστυνομία, ο στρατός και οι φυλακές. Οι θεσμοί αυτοί χρησιμοποιούνται για τη διάλυση των διαδηλώσεων, τον περιορισμό των απεργιών και την κατάπνιξη του αριστερού κινήματος. Αφετέρου, από τον ιδεολογικό μηχανισμό του κράτους (ideological state apparatus), που αποτελείται από θεσμούς οι οποίοι δημιουργούν στα άτομα ψευδαισθήσεις για τη φύση και την οργάνωση της κοινωνίας. Σε αυτούς περιλαμβάνονται τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, η εκκλησία και, πάνω από όλα, το σχολείο (Smith, 2006, σ. 101). Για να επιτευχθεί η συμμόρφωση με τη νεοφιλελεύθερη τάξη πραγμάτων, το «αριστερό χέρι» του κράτους ελέγχει τους πολίτες μέσω λιγότερο εμφανών μορφών εξαναγκασμού (εκπαίδευση, κοινωνική πρόνοια και δημόσια υγειονομική περίθαλψη) και το «δεξί χέρι του κράτους» παρέχει άμεσο έλεγχο μέσω της αστυνομίας, των δικαστηρίων και των φυλακών (Bourdieu, 1999· Wacquant, 2010, σ. 202).

Καταφεύγοντας στη γκραμισιανή σκέψη, ένα σημαντικό στοιχείο της κρατικής εξουσίας, εκτός από την άσκηση βίας μέσω των διαφόρων κατασταλτικών μηχανισμών του, είναι οι ιδέες. Η έννοια-κλειδί εδώ είναι η ηγεμονία (hegemony), η ικανότητα δηλαδή του κράτους και της άρχουσας τάξης να ελέγχουν τις ιδέες των πολιτών (Gramsci, 1971). Οι πεποιθήσεις της κυρίαρχης τάξης είναι ισχυρά πολιτισμικά μοτίβα, που διευρύνουν τις ανισότητες και βραχυκυκλώνουν τις προσπάθειες για την ανάπτυξη κριτικής σκέψης, επιτρέποντας στις κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες να ασκούν την εξουσία τους πιο αποτελεσματικά, καθώς μειώνουν την ποσότητα βίας που χρειάζεται για τη διατήρηση της κοινωνικής τάξης (Smith, 2006, σ. 81).

Στο πλαίσιο της ιδεολογικής ηγεμονίας του Γκράμσι, μια συγκεκριμένη ιδεολογία (ο νεοφιλελευθερισμός) αντανακλάται σε όλη την κοινωνία, διαπερνά όλους τους θεσμούς και τις κοινωνικές σχέσεις και καταφέρνει να κανονικοποιηθεί και να νομιμοποιηθεί μέσω του ηγεμονικού λόγου (Neocleous, 2008). Μπορεί επομένως να ειπωθεί ότι ο ηγεμονικός λόγος αντιπροσωπεύει την κυρίαρχη -νεοφιλελεύθερη- ιδεολογία, δικαιολογώντας το κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό status quo και καλύπτοντας τη βία του συστήματος (Pearce & Tombs, 2006). Σημαντικό είναι σε αυτό το σημείο να επισημανθεί ότι, μια ηγεμονική ιδεολογία μπορεί να ισχυροποιηθεί χωρίς να συνδέεται με θεσμικές αλλαγές

αλλά με την έμμεση επιρροή στις ιδέες, τις αξίες, τις πεποιθήσεις και τη συμπεριφορά των ατόμων (Gramsci, 1971).

Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η νεοφιλελευθεροποίηση στα δυτικά κράτη. Αν και η υιοθέτηση του νεοφιλελεύθερου δόγματος επιτεύχθηκε απλά και γρήγορα στις χώρες της Λατινικής Αμερικής, μέσω της σφοδρής καταστολής όλων των εργατικών και αστικών κοινωνικών κινημάτων, η νεοφιλελεύθερη επανάσταση που συνήθως αποδίδεται στη Θάτσερ και τον Ρίγκαν έπρεπε να ολοκληρωθεί με δημοκρατικά μέσα. Για να συμβεί μια αλλαγή τέτοιου μεγέθους απαιτούσε την κατασκευή πολιτικής και κοινωνικής συναίνεσης, μέσω αυτού που ο Γκράμσι αποκαλεί «κοινή λογική». Η κοινή λογική που συνήθως δομείται μέσα από μακροχρόνιες πρακτικές πολιτισμικής κοινωνικοποίησης έχει τη δυνατότητα να συγκαλύπτει πραγματικά προβλήματα κάτω από πολιτισμικές προκαταλήψεις. Πολιτισμικές και παραδοσιακές αξίες (όπως η πίστη στον Θεό και τη χώρα ή οι απόψεις για τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία) και φόβοι (για κομμουνιστές, μετανάστες, ξένους ή «άλλους») μπορούν να κινητοποιηθούν για να καλύψουν ή να δικαιολογήσουν μια τελείως διαφορετική πραγματικότητα (Harvey, 2007).

Η επιρροή από τον Γκράμσι μπορεί να γίνει εμφανής και στο έργο των Hall et al. «Policing the Crisis» (1978) το οποίο, στηριζόμενο στην ιδέα του ηθικού πανικού περιγράφει το πως ο αυξημένος αριθμός ληστειών στην Αγγλία τη δεκαετία του 1970 «βοήθησε» το κράτος και τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του να κινητοποιήσουν μια «αυταρχική συναίνεση» για να δικαιολογήσουν την ολοένα και πιο κατασταλτική επίθεση του κεφαλαίου στην εργατική τάξη. Η εμπειρική αφετηρία της συγκεκριμένης μελέτης της «αστυνόμησης της κρίσης» είναι ο «πανικός» που δημιουργήθηκε το 1972-73 όταν τα βρετανικά μέσα ενημέρωσης άρχισαν να κάνουν λόγο για ένα φαινομενικά νέο είδος εγκλήματος, τις ληστείες στους δρόμους. Παρά το γεγονός ότι τα ποσοστά της εγκληματικότητας δεν είχαν αυξηθεί σε σχέση με το παρελθόν ούτε υπήρχε στην ουσία ένα νέο εγκληματικό φαινόμενο, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, λειτουργώντας ως ιδεολογικός μηχανισμός του κράτους, πέρασαν στο κοινό την αντίληψη ότι οι δρόμοι ήταν εκτός ελέγχου. Το γεγονός αυτό εισήγαγε πλήρως στη βρετανική κουλτούρα μια εικόνα και ένα σύνολο σχέσεων που είχαν ήδη παρατηρηθεί στην ιδεολογία νόμου και τάξης των ΗΠΑ αναφορικά με το έγκλημα, τους μαύρους, τον φόβο για κοινωνική αποδιοργάνωση/αταξία και την πεποίθηση ότι η κοινωνία είχε γίνει πολύ ανεκτική

απέναντι στο έγκλημα και τους εγκληματίες (Hall et al., 1978, σ. 100-2). Η νέα ετικέτα που δόθηκε στο συγκεκριμένο έγκλημα και η αντίδραση της κοινωνίας σε αυτό ήταν δυσανάλογα με την πραγματική απειλή, ενώ ο ηθικός πανικός οφειλόταν αφενός στη ρατσιστική πολιτική της κυβέρνησης και αφετέρου στην εχθρότητα, με την οποία αντιμετώπιζε ο πληθυσμός τους μετανάστες (τους υποτιθέμενους ληστές).

Ωστόσο, η κύρια αιτία του παραπάνω φαινομένου μπορεί να εντοπιστεί στη δομική κρίση του ίδιου του καπιταλιστικού συστήματος. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960, το κοινωνικό και πολιτικό consensus, που είχε διαμορφωθεί τα προηγούμενα χρόνια στη Μεγάλη Βρετανία, άρχισε να καταρρέει και να αντικαθίσταται από ένα πιο αυταρχικό και καταπιεστικό μοντέλο πολιτικού ελέγχου, καθώς υπήρχε ένας απεργιακός και, γενικότερα, κοινωνικός αναβρασμός. Για να επιβιώσει, το καπιταλιστικό σύστημα έπρεπε να αντιμετωπίσει τους διαφωνούντες και να αποκαταστήσει στο ιδεολογικό επίπεδο μια αίσθηση εθνικής ενότητας. Η πραγματική κοινωνική κρίση και η αίσθηση ανησυχίας του κόσμου διαθλάστηκαν με τέτοιο τρόπο από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας ώστε να μεταβληθούν σε έναν αβάσιμο ηθικό πανικό, ο οποίος διαχύθηκε σε ολόκληρη την κοινωνία. «Ο τρόπος που αποτυπώνεται σε ένα πρώτο επίπεδο η κοινωνική κρίση στη συνείδηση των ανθρώπων, είναι εκείνος του ηθικού πανικού... Με αυτή τη μορφή, μια κοινωνία, που είναι γνωστή για την ισχυρή προσκόλλησή της στις κατακτημένες ατομικές ελευθερίες... επωμίζεται το δυσάρεστο έργο να προχωρήσει στους “χαλεπούς καιρούς”» (Hall et al., 1978, σ. 323).

Συνοψίζοντας, ο πανικός που δημιουργήθηκε από τις ληστείες στον δρόμο λειτούργησε όχι μόνο ως δικαιολογία για την ψήφιση νέων αυταρχικών νόμων και τη λήψη ακόμα πιο σκληρών μέτρων από την αστυνομία, αλλά και για να πειστεί ο κόσμος να τα υποστηρίξει (Smith, 2006, σ. 250). Οι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι η Βρετανία βίωσε τη συγκεκριμένη περίοδο την κρίση της ηγεμονίας όπως την ορίζει ο Γκράμσι και η οποία σηματοδοτήθηκε από την εξάντληση της συναίνεσης που καθιερώθηκε στη μεταπολεμική περίοδο ευημερίας και την προσπάθεια οικοδόμησης μιας δεξιάς συναίνεσης για τη νομιμοποίηση της χρήσης καταναγκασμού από το κράτος. Μέσω του πανικού δημιουργήθηκε ένα είδος διαταξικής αυταρχικής συναίνεσης που λειτουργεί για να νομιμοποιήσει την ολοένα και πιο κατασταλτική κρατική παρέμβαση (Hall et al., 1978).

Σε μεταγενέστερη μελέτη, ο Hall (1983) διερευνά πώς οι βρετανοί εργάτες εγκατέλειψαν το εργατικό κόμμα και ψήφισαν το φιλοκαπιταλιστικό Συντηρητικό Κόμμα, το οποίο στράφηκε ανοιχτά εναντίον των συνδικάτων και του κράτους πρόνοιας. Με βάση την ιδέα του Γκράμσι ότι οι δυνάμεις που έχουν συμφέρον να διατηρήσουν άθικτο το καπιταλιστικό status quo θα κατασκευάσουν νέες ιδεολογίες στο πλαίσιο των κοινωνικών αγώνων, μπορούν να αναγνωριστούν οι ποικίλοι τρόποι συγκρότησης της πολιτικής ιδεολογίας της Θάτσερ που της επέτρεψαν να ηγεμονεύσει τόσο σε πολιτικό όσο και κοινωνικό επίπεδο. Ο θατσερισμός γίνεται αντιληπτός ως μια ευφυής πολιτική στρατηγική και απολύτως κατάλληλη για τη Βρετανία εκείνης της εποχής, γεγονός που υπογραμμίζει τόσο τον ρόλο των ιδεολογιών όσο και το στοιχείο της συγκυρίας (conjunctural). Ο όρος αυτός, ο οποίος έλκει την καταγωγή του από τη γκραμσιανή θεωρία, αναφέρεται στο «άμεσο πεδίο των συγκρούσεων» και την «πολιτική και ιδεολογική δουλειά» που συγκροτούν ενεργά τις ιδεολογίες, τις πολιτικές και τις συμμαχίες (Hall, 1983, σ. 23).

Ως πολιτική και οικονομική φιλοσοφία, ο «θατσερισμός» συνδύαζε πολλά παλιά και νέα στοιχεία, όπως οι παραδοσιακές βασικές αντιλήψεις για την κοινότητα και την οικογένεια, τα πάσης φύσεως εθνικιστικά επιχειρήματα για το παλιό μεγαλείο της χώρας και τη σημερινή παρακμή της, οι αυταρχικές και λαϊκιστικές απόψεις για την ανάγκη ύπαρξης μιας ισχυρής πολιτικής ηγεσίας και οι αντικρατιστικές αντιλήψεις σχετικά με την οικονομική απορρύθμιση και την ελεύθερη αγορά (Smith, 2006, σ. 250). Η σύνθεση των στοιχείων αυτών και η εδραίωσή τους σε ιδεολογικό επίπεδο έδωσε την ευκαιρία στη Θάτσερ να κυριαρχήσει επί των πολιτικών της αντιπάλων και να παραμείνει για πολλά χρόνια στην εξουσία (Espiet-Kilty, 2015).

Σε παρόμοιο πλαίσιο κινείται και ο Harvey (2007), ο οποίος εξετάζοντας πως δημιουργήθηκε επαρκής λαϊκή συναίνεση για τη νομιμοποίηση της νεοφιλελεύθερης στροφής, περιγράφει πως ισχυρές ιδεολογικές επιρροές κυκλοφόρησαν μέσω των εταιρειών, των μέσων ενημέρωσης και των πολυάριθμων θεσμών που αποτελούν την κοινωνία των πολιτών – όπως τα πανεπιστήμια, τα σχολεία, οι εκκλησίες και οι επαγγελματικές ενώσεις και δημιούργησαν ένα θετικό κλίμα υπέρ του νεοφιλελευθερισμού ως αποκλειστικού εγγυητή της ελευθερίας. Αργότερα η ιδεολογία αυτή εδραιώθηκε μέσω των πολιτικών κομμάτων και του κρατικού μηχανισμού που μπορούσε πλέον να χρησιμοποιήσει τις δυνάμεις της πειθούς, της συνεργασίας, της

δωροδοκίας και της απειλής για να διατηρήσει το κλίμα συναίνεσης που είναι απαραίτητο για να διαιωνίσει την εξουσία του. Μέσα από την εμπειρία της καθημερινής ζωής υπό τον καπιταλισμό στη δεκαετία του 1970, η διείσδυση του νεοφιλελευθερισμού στην κοινή λογική είχε ως αποτέλεσμα τη θεώρησή του ως έναν απαραίτητο, ακόμη και εντελώς «φυσικό», τρόπο ρύθμισης της κοινωνικής τάξης. Αιχμαλωτίζοντας τα ιδανικά της ατομικής ελευθερίας και στρέφοντάς τα ενάντια στις παρεμβατικές και ρυθμιστικές πρακτικές του κράτους, η κυρίαρχη τάξη μπόρεσε να προστατεύσει τη θέση και τα συμφέροντα της.

Αν και άργησε να γίνει αντιληπτό, καθώς προωθήθηκε ως σύμφωνη με τους δημοκρατικούς θεσμούς και αξίες, η νεοφιλελεύθερη ηγεμονία εξαπόλυσε μια κατά μέτωπο επίθεση στα θεμέλια της φιλελεύθερης δημοκρατίας, αντικαθιστώντας βασικές αρχές - του συνταγματισμού, της νομικής ισότητας, της πολιτικής ελευθερίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης- με κριτήρια της αγοράς (αναλογίες κόστους/οφέλους, αποδοτικότητα, κερδοφορία και αποτελεσματικότητα). Η διάβρωση των θεμελιωδών αυτών δημοκρατικών αρχών προκλήθηκε σε κάποιες περιπτώσεις μόνο με την αλλαγή στη δομή του πολιτικού και δημόσιου λόγου (Brown, 2010). Η νεοφιλελεύθερη ηγεμονία έρχεται σε αντίθεση με τις δημοκρατικές αξίες όχι μόνο επειδή συνδέει τις σφαίρες της οικονομίας και της πολιτικής, αλλά και επειδή οδηγεί σε μια «σύλληψη» της πολιτικής λογικής από την οικονομική λογική. Αξίες όπως η ισότητα ή η δικαιοσύνη (που υποτίθεται ότι είναι εγγενείς τόσο στην πολιτική όσο και στην οικονομική λογική), χάνουν την επιρροή τους στην πολιτική σκέψη, τη λήψη αποφάσεων αλλά και την κοινωνική αντίδραση (Jessop, 2016).

Όσα αποτυπώθηκαν παραπάνω μπορούν να γίνουν εμφανή στην πανδημική κρίση, η διαχείριση της οποίας φαίνεται άμεσα επηρεασμένη από τις κοινωνικές και ιδιωτικές πολιτικές των προηγούμενων δεκαετιών. Η εντεινόμενη ιδιωτικοποίηση της υγείας, οι ριζικές περικοπές στις δαπάνες για τη δημόσια υγεία και η συνεχιζόμενη απορρύθμιση των θεσμών εργασιακής και προνοιακής προστασίας αποσιωπήθηκαν (Μαρκαντωνάτου & Σαββάκης, 2021, σ. 48), ενώ οι νεοφιλελεύθερες αρχές πλαισίωσαν τις κυβερνητικές στρατηγικές και μέτρα υπό το πρόσχημα της «κοινής λογικής». Παράλληλα, η ατομική ευθύνη αποτέλεσε κυρίαρχη ρητορική καθ' όλη τη διάρκεια της πανδημίας και, σε αντίθεση με τις κυβερνητικές πολιτικές, αποτέλεσε αποφασιστικό παράγοντα για τον

καθορισμό της υγείας και της προστασίας των ατόμων (Καψάλης, Κουμαριανός & Κουραχάνης, 2021α, σ. 13).

Για την αντιμετώπιση του ιού επιστρατεύθηκαν κυρίως μέτρα αυτό-προστασίας, όπως η κοινωνική αποστασιοποίηση, η ευρεία χρήση μέσων ατομικής προστασίας, ο περιορισμός των μετακινήσεων και των συναθροίσεων ακόμα και σε εξωτερικούς χώρους και ο εγκλεισμός στο σπίτι υπό το σύνθημα «Stay at Home, Save Lives» - «Μένουμε σπίτι, Μένουμε ασφαλείς» (Καψάλης, Κουμαριανός & Κουραχάνης, 2021α, σ. 13-4). Σημαντικό είναι να υπογραμμιστεί ότι η απροθυμία ή η αδυναμία συμμόρφωσης στο σχήμα της ατομικής ευθύνης αντιμετωπίστηκε με την ενεργοποίηση τιμωρητικών πρακτικών υποταγής και, αποθάρρυνσης κατ' επέκταση των υπόλοιπων πολιτών προς την υιοθέτηση τέτοιων λογικών. Παρατηρείται επομένως μια παράδοξη διασταύρωση μεταξύ νεοφιλελευθερισμού και αυταρχισμού που καταλήγει σε μία διαδικασία μεγαλύτερης παραβίασης των δικαιωμάτων των πολιτών (Καψάλης, Κουμαριανός & Κουραχάνης, 2021β, σ. 348).

Τα προαναφερθέντα πλαισιώθηκαν από την αφήγηση για έναν «αόρατο εχθρό» και μια «ασύμμετρη απειλή» που έκανε ακόμα πιο έντονο τον πανικό και τον φόβο των πολιτών απέναντι σε μια νέα απειλή για την ασφάλεια τους (Μαρκαντωνάτου & Σαββάκης, 2021, σ. 40-1). Ταυτόχρονα το κράτος αναδείχθηκε ως ο μοναδικός κοινωνικός χώρος προστασίας από τον κίνδυνο θανάτου και οικονομικής καταστροφής, φέρνοντας ξανά στην επιφάνεια τον κρατικό παρεμβατισμό και αναζωπυρώνοντας τον λόγο για απομάκρυνση από το μοντέλο νεοφιλελεύθερης διαχείρισης (Linera, 2020).

Στην Ελλάδα, το επιτελικό κράτος⁸ παρουσιάζεται στον κυβερνητικό λόγο και στον λόγο των μέσων ενημέρωσης «ως αποτελεσματικό, αποφασιστικό και κατάλληλα προετοιμασμένο», αλλά και πληροφορημένο για τις κινήσεις των πολιτών και ιδιαίτερα όσων προσπαθούν να το ξεγελάσουν. Τονίζοντας συνεχώς πόσο σημαντική είναι η συμμόρφωση όλων και χαρακτηρίζοντας ως παραπληροφόρηση όσες «φωνές» επισημαίνουν τις ελλείψεις στο σύστημα υγείας ή τις αυταρχικές πρακτικές διαχείρισης της πανδημίας (Μαρκαντωνάτου & Σαββάκης, 2021, σ. 44-5), η ελληνική κυβέρνηση κατάφερε (τουλάχιστον κατά το πρώτο και δεύτερο κύμα της πανδημίας) να αποσπάσει

⁸ Βλ. ΝΟΜΟΣ ΥΠ' ΑΡΙΘΜ. 4622/2019 «Επιτελικό Κράτος: οργάνωση, λειτουργία και διαφάνεια της Κυβέρνησης, των κυβερνητικών οργάνων και της κεντρικής δημόσιας διοίκησης».

την πειθάρχηση με τα μέτρα μιας μεγάλης μερίδας του πληθυσμού. Το ίδιο παρατηρήθηκε φυσικά στα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη, υποδεικνύοντας ότι πρωταρχικός στόχος, τόσο του ιδεολογικού αφηγήματος όσο και των μέτρων επιτήρησης, παρακολούθησης και καταστολής δεν ήταν η εφαρμογή κατάλληλων πολιτικών υγείας, αλλά η κάλυψη των πολιτικών και κυβερνητικών αποτυχιών βραχυπρόθεσμα και η διασφάλιση του κοινωνικού ελέγχου μακροπρόθεσμα (Saad-Filho, 2021, σ. 185).

Το επικοινωνιακό σύνθημα «Μένουμε σπίτι» έγινε η νέα κοινωνική τάξη πραγμάτων της οποίας η παράβαση, νομιμοποίησε την επιβολή προστίμων και κυρώσεων από τις κυβερνήσεις, συχνά και με τη συγκατάθεση των αριστερών κομμάτων (Lange & Pickett-Depaolis, 2020, σ. 147). Υποδηλώνει, επίσης, ότι μέριμνα για την παροχή συμβουλών υγειονομικής προστασίας από τις κρατικές αρχές υφίσταται αποκλειστικά για όσους έχουν πρόσβαση στη στεγαστική προστασία, καθώς και ότι μία σειρά ακραία φτωχών πληθυσμιακών ομάδων, που αποκλείονται από την πρόσβαση σε αξιοπρεπείς στεγαστικές συνθήκες, δεν συμπεριλαμβάνονται στους αποδέκτες των μέτρων προστασίας, κυρίως γιατί δεν έχουν δυνατότητα να προστατευτούν από μόνες τους. Έτσι, αποδέκτες των παρεμβάσεων για την πανδημική διαχείριση είναι όσοι έχουν αυτάρκη κάλυψη των οικονομικών, κοινωνικών και στεγαστικών αναγκών τους, ενώ ευάλωτες πληθυσμιακές ομάδες (άστεγοι, πρόσφυγες, Ρομά, ψυχικά ασθενείς κ.α.) εκτίθενται συνειδητά σε έναν σοβαρό υγειονομικό κίνδυνο (Καψάλης, Κουμαριανός & Κουραχάνης, 2021α, σ. 45-6).

Οι κυρίαρχες κατά την οικονομική κρίση του 2008 νεοφιλελεύθερες μνημονιακές πολιτικές, με έντονα τα στοιχεία αυταρχισμού και επιβολής και με έμφαση στην περιστολή των κοινωνικών δαπανών και την ατομική υπευθυνότητα (Φερόνας, 2019) εντοπίζονται και στη διαχείριση της υγειονομικής κρίσης, αποτυγχάνοντας στη λύση των κοινωνικών προβλημάτων και εντείνοντας τα φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού. Το νεοφιλελεύθερο μοντέλο διαχείρισης γίνεται διακριτό από το γεγονός της επικράτησης της λογικής της αυτο-προστασίας και της ατομικής ευθύνης αντί της εφαρμογής πολιτικών τόνωσης των δημόσιων συστημάτων υγείας, εκπαίδευσης και μαζικών μεταφορών, καθώς και κοινωνικής μέριμνας για τα φαινόμενα ακραία φτώχειας (Παπαδοπούλου & Κουραχάνης, 2021, σ. 315).

Στην Ελλάδα, η πολιτική διαχείριση της πανδημίας δεν προσανατολίστηκε στην προσπάθεια ενίσχυσης του υπο-χρηματοδοτούμενου και υπο-στελεχωμένου δημόσιου συστήματος υγείας, αλλά στον ορισμό νοσοκομείων αναφοράς για τους ασθενείς με Covid-19, τη σύναψη συμφωνιών με ιδιωτικά νοσοκομεία, τις συμπράξεις δημόσιου και ιδιωτικού τομέα και την έμφαση στην αντιμετώπιση των περιστατικών με κορωνοϊό εις βάρος των υπόλοιπων ασθενειών. Λόγω της αναποτελεσματικότητας του συστήματος υγείας να διαχειριστεί την υγειονομική κρίση και για την αποφυγή της κατάρρευσής του, ο κυβερνητικός λόγος έδωσε έμφαση στην ατομική ευθύνη, στην προβολή του υψηλού κινδύνου και τη δημιουργία φόβου, ώστε να δικαιολογήσει τα μέτρα κοινωνικής αποστασιοποίησης και απαγόρευσης της κυκλοφορίας και να επιβάλει αυστηρούς ελέγχους συμμόρφωσης της συμπεριφοράς (Φέρωνας & Οικονόμου, 2021, σ. 242, 254-7).

Η διαχείριση της κρίσης και τα επικείμενα μέτρα που επιβλήθηκαν επιδείνωσαν τα υφιστάμενα κοινωνικά προβλήματα και κατέστησαν ακόμα πιο δύσκολη την προστασία και επιβίωση κοινωνικά ευάλωτων πληθυσμιακών ομάδων, αναπαράγοντας και εντείνοντας τα φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού. Ταυτόχρονα, η επιβολή οριζόντιων περιορισμών και κοινωνικής αποστασιοποίησης, στον βαθμό που δεν έχουν έκτακτο και σύντομο χρονικά χαρακτήρα (Φέρωνας & Οικονόμου, 2021, σ. 258) θέτουν σε κίνδυνο αποκλεισμού όχι μόνο τις μειονότητες, αλλά και τους άνεργους, τους ηλικιωμένους, τα άτομα με προβλήματα υγείας, τους νέους και τους επισφαλώς εργαζόμενους (Δημουλάς, 2020). Φαινόμενα αποκλεισμού παρατηρούνται και σε ένα μέρος του μαθητικού πληθυσμού, καθώς η εξ αποστάσεως διδασκαλία που πραγματοποιήθηκε για μεγάλα χρονικά διαστήματα, αποκλείουν από την εκπαιδευτική διαδικασία μαθητές χωρίς ή με μικρή πρόσβαση στο διαδίκτυο και τα ψηφιακά μέσα και/ή μαθητές με γονείς/φροντιστές που δεν έχουν τις απαιτούμενες ψηφιακές δεξιότητες και γνώσεις για να τους υποστηρίξουν στη μαθησιακή διαδικασία (Κοντιάδης, 2020, σ. 160).

Καθώς η οικονομία άρχισε να βρίσκεται σε αδιέξοδο ήδη από τα μέσα Μαρτίου του 2020 έγινε εμφανής μια «διαχειριζόμενη επιστροφή» του δαιμονοποιημένου από δεκαετίες κοινωνικού κράτους. Η πανδημία και η διακοπή πολλών κοινωνικών και οικονομικών δραστηριοτήτων κατέστησε ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού και ιδιαίτερα τους εργαζόμενους που τέθηκαν σε ένα καθεστώς «αναστολής εργασίας» προσωρινά εξαρτημένο από την κρατική πρόνοια. Ωστόσο, ο λόγος των κυβερνήσεων ήταν από την

αρχή συνεπής στο μήνυμα ότι η όποια βοήθεια είναι διαθέσιμη μόνο για το απόλυτο ελάχιστο απαραίτητο χρονικό πλαίσιο (Gordon & Green, 2021). Οι παρεμβάσεις των κρατών για τη στήριξη της οικονομίας, των επιχειρήσεων και των εργαζομένων αποτέλεσε στην πραγματικότητα ένα είδος μεταβατικού εργαλείου έκτακτης ανάγκης για τη σταθεροποίηση του συστήματος, χωρίς καμία πρόθεση να μπει σε μια λογική αναδιανομής και επέκτασης των δημόσιων και κοινωνικών υπηρεσιών. Τα μέτρα που έλαβαν οι διάφορες κυβερνήσεις συνίσταντο στην προσωρινή παρέμβαση για τη διατήρηση της οικονομίας και την αποφυγή της κατάρρευσής της, αλλά χωρίς να αλλοιωθούν οι βασικές συντεταγμένες του νεοφιλελεύθερου μοντέλου ή να αναστρέψουν τη διαδικασία κοινωνικοπολιτικής αποδιοργάνωσης της εργατικής τάξης (Antentas, 2020).

Με γνώμονα όσα αναλύθηκαν, μπορεί να γίνει διακριτή η ανάδυση μιας νεοφιλελεύθερης αυταρχικής επιτήρησης που επεκτείνεται στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής ως μια ιδιαίτερη μορφή κοινωνικού ελέγχου (Καψάλης, Κουμαριανός & Κουραχάνης, 2021β, σ. 349) και οδηγεί σε μια παθητική υπακοή των πολιτών (Φέρωνας & Οικονόμου, 2021, σ. 257). Στον απόηχο της πανδημίας, μπορούν να ανιχνευθούν οι ιδεολογικές συγκλίσεις του νεοφιλελευθερισμού με τον αυταρχισμό που διαμορφώνουν ένα νέα καθεστώς, «το οποίο δεν ενδιαφέρεται να διαπλάσει τους όρους μιας νέας κοινωνικής συναίνεσης, αλλά αποσκοπεί στην καταναγκαστική πειθάρχηση τον έλεγχο και την περιθωριοποίηση όσων συλλογικών υποκειμένων αντιτίθεται στις στοχεύσεις του» (Καψάλης, Κουμαριανός & Κουραχάνης, 2021β, σ. 348-9).

3.2 Βιοπολιτική πειθάρχηση και πανδημία

Έχοντας μελετήσει πως το κράτος μπορεί μέσω κατασταλτικών και ιδεολογικών μηχανισμών να λάβει τη συναίνεση των πολιτών σκιαγραφήθηκε μια πρώτη ανάγνωση του πως νομιμοποιήθηκαν οι κατασταλτικές πρακτικές και ο περιορισμός ελευθεριών κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Με βάση όσα αποτυπώθηκαν μπορεί να ανιχνευθεί το πως η υγειονομική απειλή εργαλειοποιήθηκε με στόχο την ενδυνάμωση και προώθηση ενός αυταρχικού νεοφιλελεύθερου δόγματος. Για μια πιο ολοκληρωμένη κατανόηση του ζητήματος και λόγω της ιδιαίτερης φύσης της παρούσας κρίσης που είναι άμεσα συνυφασμένη με την ανθρώπινη ζωή, στη συνέχεια θα διερευνηθεί το πως η πανδημία εντατικοποίησε τη βιοεξουσία και επέβαλλε μια ιδιαίτερα αυστηρή πειθάρχηση των ατομικών και συλλογικών συμπεριφορών.

Αυτή η διερεύνηση βασίζεται κυρίως στο έργο του Φουκώ και τις ιδέες του για τις δύο μορφές της βιοεξουσίας, την πειθαρχική εξουσία και τη βιοπολιτική του πληθυσμού. Αν και ο Φουκώ έχει επικριθεί για τον τρόπο που προσεγγίζει τις σχέσεις εξουσίας και κυρίως για το ότι δεν τις ενσωματώνει σε ένα ταξικό μοντέλο ανάλυσης της καπιταλιστικής κοινωνίας, οι απόψεις του για την πειθάρχηση και την επιτήρηση έχουν λάβει αυξημένη προσοχή ακόμα και από μαρξιστές διανοητές. Παρόλο που δεν αναφέρεται ρητά στην κοινωνική τάξη, είναι σαφές ότι αυτή υπονοείται όταν γίνεται λόγος για «παράγοντες διακρίσεων και κοινωνικής ιεράρχησης» που επέδρασαν «στις αμοιβαίες δυνάμεις των μεν και των δε, διασφαλίζοντας σχέσεις κυριαρχίας και φαινόμενα ηγεμονίας», και για τη «συνάρθρωση της ανάπτυξης των ανθρώπινων ομάδων με την επέκταση των παραγωγικών δυνάμεων και τη διαφορική κατανομή του κέρδους» (Macherey, 2014, σ. 17).

3.2.1 Πειθαρχική εξουσία, βιοεξουσία και βιοπολιτική.

Υπό το πρίσμα της φουκωϊκής συλλογιστικής, η έννοια της εξουσίας είναι διάχυτη και δημιουργεί υποκειμενικότητες, μετατρέποντας τα άτομα σε εργαλεία που εντείνουν την αποτελεσματικότητα και την παραγωγικότητά της. Το υποκείμενο, ως βασικό «προϊόν» της παραγωγικής δράσης της εξουσίας συγκροτείται ταυτόχρονα από το καθεστώς εξουσίας που το περιβάλλει, γεγονός που αντιτίθεται στην υπόθεση της καταστολής και της απαγόρευσης (Φουκώ, 2003, σ. 115-6).

Στο βιβλίο του «Επιτήρηση και Τιμωρία» (1989), ο Φουκώ φέρνει στην επιφάνεια τον σχεσιακό χαρακτήρα της εξουσίας, επιχειρώντας τον περισπασμό από την εργαλειακή

της αντίληψη (Λυριντζής, 1995). Υποστηρίζει ότι, οι σχέσεις εξουσίας είναι «ταυτοχρόνως πολύμορφες, εκτενείς, συνεκτεινόμενες με τις κοινωνικές σχέσεις, και ως εκ τούτου, πανταχού παρούσες». Ορίζει επίσης μία σχέση εξουσίας ως μία σχέση «ανάμεσα σε κάποιον που επιδιώκει να κυριαρχήσει ή ήδη κυριαρχεί ή έχει κάποια εργαλεία κυριαρχίας και ακολούθως σε κάποιους άλλους ή ομάδες άλλων ανθρώπων, οι οποίες βρίσκονται, αναφορικά με αυτή την εξουσία, σε μία κατάσταση κυριαρχίας, άρνησής της, απόδρασης από αυτή, πάλης εναντίον της ή αντιθέτως αποδοχής της» (Φουκώ, 2013, σ. 40). Η εξουσία διατρέχει ολόκληρο το κοινωνικό σώμα, μέσω μιας σειράς αντιδράσεων και σχηματισμών λόγου, που οδηγούν στη συγκρότηση του ατομικού υποκειμένου.

Ένα κεντρικό ζήτημα που διατρέχει το έργο του Φουκώ είναι ότι η μεταστροφή από τις προ-νεωτερικές στις νεωτερικές μορφές κοινωνίας περιέλαβε τον εκτοπισμό αυτού που ονομάζει ηγεμονική εξουσία από την πειθαρχική εξουσία, η οποία ενυπάρχει στα σώματα του ευρύτερου πληθυσμού. Η πειθαρχική εξουσία αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο τα σώματα ρυθμίζονται, εκπαιδεύονται, διαφυλάσσονται και γίνονται αντιληπτά, ενώ είναι περισσότερο εμφανής σε κοινωνικούς θεσμούς, όπως τα σχολεία, οι φυλακές και τα νοσοκομεία (Nettleton, 2002, σ. 162). Έχει ορθολογικό χαρακτήρα, σχετίζεται με τις τεχνολογίες της ρύθμισης, της επιτήρησης και της επίβλεψης, λειτουργεί συνεχώς μέσω της αλλαγής μοντέλων σκέψης και συμπεριφοράς (Smith, 2006, σ. 199-200) και «δεν υπάρχει παρά στον βαθμό που καταφέρνει όχι απλώς να ελέγχει και να εγκλείει τα σώματα, αλλά επιπλέον να τα καθιστά παραγωγικά γι' αυτήν την ίδια» (Μπέτζελος & Σωτήρης, 2004).

Αυτό που αλλάζει στην πειθαρχική εξουσία είναι ο τρόπος του ελέγχου, ο οποίος ενέχει πλέον έναν αδιάλειπτο, σταθερό καταναγκασμό, που προσέχει περισσότερο τις διαδικασίες της δραστηριότητας παρά το αποτέλεσμά της, και που ασκείται «αστυνομεύοντας» τον χρόνο, τον χώρο, τις κινήσεις, επιτρέποντας τον σχολαστικό έλεγχο των δραστηριοτήτων του σώματος, εξασφαλίζοντας τη σταθερή καθυπόταξη των δυνάμεών του και επιβάλλοντας σ' αυτές μια σχέση υπακοής-χρησιμότητας. Η εξέλιξη στις πρακτικές της τιμωρίας, της επιτήρησης και της πειθαρχίας αποτελούσε στην ουσία μια προσπάθεια προσαρμογής και βελτίωσης των μηχανισμών εξουσίας που πλαισιώνουν την καθημερινή ζωή των ατόμων και επιβλέπουν τη συμπεριφορά, την ταυτότητα και τη δραστηριότητά τους. Ένα νέο σύνολο λειτουργιών και διαδικασιών - οι «πειθαρχικές

τεχνολογίες»- οδηγούν στη σφυρηλάτηση πειθήνιων σωμάτων που μπορούν να χρησιμοποιηθούν, να μεταμορφωθούν και να βελτιωθούν (Φουκώ, 1989).

Αν και η ανάπτυξη του καπιταλισμού δεν αποτελεί κεντρικό ζήτημα της θεωρίας του Φουκώ, ο ίδιος κάνει λόγο για το πως οι πειθαρχικές τεχνολογίες συνέβαλαν στην ικανοποίηση των νέων απαιτήσεων του καπιταλισμού και σημειώνει ότι, χωρίς τον καθορισμό, τον έλεγχο και την ορθολογική κατανομή των πληθυσμών βάσει μιας στατιστικής γνώσης, ο καπιταλισμός θα ήταν αδύνατος (Foucault, 1984). Αναφερόμενος, τόσο στον Bentham όσο και στον Marx⁹ υποστηρίζει ότι και οι δύο -αν και με διαφορετικό τρόπο- μιλούν για το πως εμφανίστηκε μια νέα μορφολογία εξουσίας που συνέπεσε με την έλευση του καπιταλισμού και της αστικής τάξης και η οποία δεν περιορίστηκε σε μια θεσμική μεταλλαγή ή στην κατάληψη της πολιτικής εξουσίας, αλλά βασίστηκε σε μια πρωτότυπη διαχείριση των ίδιων των δυνάμεων της ζωής που παρέχουν στην οικονομία την προσίδια ύλη της, μια οικονομία της οποίας οι μετασχηματισμοί προώθησαν την κοινωνική αλλαγή (Macherey, 2014, σ. 17).

Ο Φουκώ δεν σταματάει την ανάλυσή του στις τεχνικές εξατομίκευσης της εξουσίας και στο πώς με την πειθαρχία μπορεί το άτομο να επιτηρηθεί και να ελεγχθεί. Στρέφει το ενδιαφέρον του στη βιοεξουσία, την πειθαρχία δηλαδή του σώματος και της ρύθμισης των πληθυσμών, που στοχεύει στην παραγωγή και ανάπτυξη μιας κοινωνικής δύναμης, η οποία προσπαθεί να διαχειριστεί, να πολλαπλασιάσει και να επιβάλει ένα σύστημα κανονισμών και ελέγχου στην ανθρώπινη ζωή (Biggs & Powell, 2001). Η μετάβαση κατά την οποία η κοινωνία οργανώνεται όλο και περισσότερο όχι τόσο με βάση τα νομικά μοντέλα προηγούμενων εποχών όσο με βάση μια διαρκή επέκταση και ενίσχυση του ρόλου της ιατρικής, είναι αυτή που αποτυπώνει με ιδιαίτερα γόνιμο τρόπο την έννοια της βιοεξουσίας (Φουκώ, 2003).

Η βιοεξουσία συγκροτεί το υποκείμενο σταδιακά και προοδευτικά και δεν ασχολείται με τις λεπτομέρειες της ατομικής συμπεριφοράς, αλλά με τη συνολική παραγωγικότητα. Ασκείται, μεταξύ άλλων, από τον κρατικό μηχανισμό, αλλά και από

⁹ Είναι αδύνατον να στοχαστούμε σήμερα την ιστορία χωρίς να χρησιμοποιήσουμε μια σειρά από έννοιες που συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με τη σκέψη του Μαρξ και χωρίς να τοποθετηθούμε σε έναν ορίζοντα που περιέγραψε και όρισε ο Μαρξ. Τελικά, θα μπορούσαμε να αναρωτηθούμε αν υπάρχει κάποια διαφορά μεταξύ τού να είναι κανείς ιστορικός και του να είναι μαρξιστής (M. Foucault, συνέντευξη στο περιοδικό *Magazine Littéraire* 1975)

ιδιωτικές επιχειρήσεις ή από δημόσιους φορείς, όπως η αστυνομία (Φουκώ, 2003). Δημιουργεί μια «κοινωνία ελέγχου» και καθιστά δυνατή την πρόβλεψη της συμπεριφοράς, την αξιοπιστία της στατιστικής πιθανότητας και τη συγκέντρωση δημιουργικών παρεμβάσεων ακόμη και σε επίπεδο πρόληψης ή διαχείρισης κινδύνου. Σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, αφορά στη δημιουργία υποδομών αύξησης του πληθυσμού και της αποτελεσματικότητας της παραγωγής μέσω της κατάρτισης και της εκπαίδευσης, της προστασίας της ζωής, της διαχείρισης πληροφοριών και των τεχνικών παρακολούθησης (Lilja & Vinthagen, 2014).

Στο πλαίσιο των διαλέξεων του στο College de France τη δεκαετία του 1970, ο Γάλλος θεωρητικός εισάγει τον όρο «βιοπολιτική», φωτίζοντας μια «τέχνη διακυβέρνησης», η οποία περιλαμβάνει σύνολα πρακτικών και στρατηγικών, που ασχολούνται περισσότερο με τη διαχείριση του πληθυσμού και συγκεκριμένες μεταβλητές: γέννηση, προσδόκιμο ζωής, αναπαραγωγή, παραγωγικότητα και θάνατος (Foucault, 2012). Η κλασική λειτουργία της κυριαρχίας που μέχρι τον 19^ο αιώνα βασιζόταν σε ένα δυαδικό σχήμα με την εξουσία από τη μία πλευρά και τον πληθυσμό από την άλλη, ανατρέπεται και αντικαθίσταται από τη βιοπολιτική, η οποία αποτελεί σταδιακά το υπόβαθρο πάνω στο οποίο ασκούνται τα νομικά δικαιώματα (Δουζίνας, 2020).

Αυτό που ήθελε ίσως να τονίσει ο Φουκώ με την εισαγωγή της έννοιας της βιοπολιτικής ήταν η μετάβαση σε μια κοινωνία στην οποία οι βιολογικές διεργασίες που χαρακτηρίζουν την ανθρώπινη ζωή έγιναν ένα κρίσιμο ζήτημα για τη λήψη πολιτικών αποφάσεων, ένα νέο «πρόβλημα» που πρέπει να αντιμετωπιστεί από τις κυβερνήσεις, όχι μόνο σε «εξαιρετικές» περιστάσεις (όπως αυτή μιας επιδημίας/πανδημίας) αλλά και σε «κανονικές» περιστάσεις. Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι, μέσα σε αυτήν την φουκωϊκή ερμηνεία, το ότι οι πληθυσμοί αποτελούν πλέον το κύριο αντικείμενο πολιτικών παρεμβάσεων, δεν οφείλεται στην ηθική αναγνώριση της αξίας της ανθρώπινης ζωής ούτε στην αφύπνιση ανθρωπιστικών αισθημάτων. Η βιοπολιτική έχει σχεδιαστεί και εξελιχθεί μόνο και αυστηρά για οικονομικούς σκοπούς και για να επιτρέψει τη συνεχή ανάπτυξη του καπιταλισμού. Έχει καταφέρει να προσαρμόσει τα «φαινόμενα του πληθυσμού» στις οικονομικές διαδικασίες και να εισαγάγει ανθρώπινα/ατομικά σώματα στον «μηχανισμό παραγωγής» (Pele & Riley, 2021).

Η βιοπολιτική στοχεύει επομένως στην πειθαρχική διαχείριση της βιολογικής ζωής από την πολιτική εξουσία, εν ονόματι μιας αποϊδεολογικοποιημένης αντίληψης της ασφάλειας και της ευημερίας, χρησιμοποιώντας τις νέες τεχνολογίες του ελέγχου και την προληπτική πειθάρχηση μέσω του φόβου. Παραβιάζει τα όρια μεταξύ των πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών και πολιτισμικών μορφών της εξουσίας και της παραγωγής, παρεμβαίνοντας σε κάθε πεδίο των κοινωνικών σχέσεων, όχι μόνο δεσπίζοντας επί της υγείας, της αναπαραγωγής ή του θανάτου, αλλά διαμορφώνοντας ευρύτερα την κοινωνική και ατομική ζωή (Κοντιάδης, 2020, σ. 19). Στο πλαίσιο αυτό, «το κράτος ως κοινωνική σχέση δεν βρίσκεται σε σχέση εξωτερικότητας έναντι άλλων τύπων εξουσιών, αλλά συναρθρώνεται, με τους αναγκαίους διαχωρισμούς λειτουργιών και ρόλων, οργανικά μαζί τους προσδίδοντας, ακόμη και σε σχέσεις που δεν είναι ταξικές, όπως λόγου χάρη οι σχέσεις κοινωνικής αναπαραγωγής (κοινωνική πολιτική, εκπαίδευση, υγεία κ.ά.) ταξική σημασία (Αλεξίου, 2017, σ. 16).

Στο πλαίσιο των ζητημάτων που συζητήθηκαν, άξια αναφοράς είναι και η έννοια του «συμφώνου ασφαλείας» που περιγράφει ο Φουκώ σκεπτόμενος την κατάσταση έκτακτης ανάγκης που κηρύχθηκε στη Δυτική Γερμανία τη δεκαετία του 1970 ως απάντηση στη βία της ακροαριστερής οργάνωσης Φράζια Κόκκινος Στρατός (Rote Armee Fraktion-RAF). Συγκεκριμένα, κάνει λόγο για την ύπαρξη ενός άρρητου συμφώνου ασφαλείας μεταξύ κρατών και πληθυσμών, σύμφωνα με το οποίο, οι πληθυσμοί συναινούν σε σημαντικές περικοπές των δικαιωμάτων και ελευθεριών τους σε καταστάσεις όπου αποδέχονται τους ισχυρισμούς του κράτους ότι αντιμετωπίζουν κάποια υπαρξιακή απειλή (Hannah, 2012, σ. 124-5). Το σύμφωνο ασφαλείας προϋποθέτει, ωστόσο, ότι οι απειλές δεν είναι ψευδείς ή κατασκευασμένες από το κράτος, καθώς και ότι τυχόν καταστάσεις εξαίρεσης θα είναι προσωρινές. Αν και σχετίζεται με την έννοια του Agamben για την κατάσταση εξαίρεσης, η έννοια του συμφώνου ασφαλείας αναγνωρίζει πιο ρητά ότι δύο μέρη εμπλέκονται ενεργά και ότι ακόμη και φαινομενικά μονομερείς πράξεις κυριαρχικής εξουσίας βασίζονται στην κοινωνική συναίνεση ή συγκατάθεση. Η ιδέα ενός συμφώνου ασφαλείας θέτει επίσης το ζήτημα του ρόλου των ψυχολογικών δυναμικών της «ασφάλειας» και το πώς αυτές διαμορφώνονται από διαδικασίες «στρατιωτικοποίησης» της κοινωνικής ζωής που συχνά συνοδεύει τις καταστάσεις έκτακτης ανάγκης. Η ρητορική του πολέμου εφαρμόζεται σε ένα ευρύ φάσμα απειλών που δεν έχουν καμία σχέση με

στρατιωτικές και πολεμικές συγκρούσεις και, στον βαθμό που η ρητορική αυτή διαμορφώνει τον δημόσιο λόγο, εκείνοι που αμφισβητούν την επείγουσα καταστολή των δικαιωμάτων ή συγκεκριμένες αποφάσεις της εκτελεστικής εξουσίας μπορούν πιο εύκολα να χαρακτηριστούν ως «αδύναμοι», «αντιπατριώτες» ή «με έλλειψη αλληλεγγύης» (Hannah, Dutta & Schemann, 2020, σ. 8).

3.2.2 Επιτήρηση και πειθαρχία την περίοδο της πανδημίας- Ένα νέο βιοπολιτικό παράδειγμα;

Αν και δεν μπορεί να προσφέρει μια ολοκληρωμένη περιγραφή της «πανδημικής πραγματικότητας» ή των πολιτικών απαντήσεων σε αυτήν, η ανάλυση των ιδεών του Φουκώ που προηγήθηκε μπορεί να συμβάλει στην κατανόηση της, καθώς στοιχεία κυριαρχίας, πειθαρχίας, βιοεξουσίας και βιοπολιτικής συνδυάζονται με ταχέως μεταβαλλόμενους τρόπους. Η κυριαρχία ασκείται μέσω της επιβολής μιας κατάστασης εξαίρεσης που περιορίζει τα ατομικά δικαιώματα και ελευθερίας του αστικού κράτους, καθώς και τη θεμελιώδη ανάγκη για βασικό εισόδημα και εργασία. Αυτό πραγματοποιείται υπό το πρόταγμα της βιοπολιτικής που στόχο έχει να προστατεύσει τη ζωή του πληθυσμού και φέρνει στο προσκήνιο τη βιοεξουσία που χρησιμοποιεί την κυριαρχία για να πετύχει τους σκοπούς της (Δουζίνας, 2020).

Η πρακτική διαχείρισης της πανδημίας Covid-19 θυμίζει σε μεγάλο βαθμό το μοντέλο διαχείρισης της πανούκλας που περιγράφεται από τον Φουκώ στο έργο του Επιτήρηση και Τιμωρία. «Η διαχείριση της πανούκλας τοποθέτησε όλο τον πληθυσμό στο επίκεντρο ενός πειθαρχικού μηχανισμού, σκοπός του οποίου ήταν η αναχαίτιση της εξάπλωσης της μεταδοτικής νόσου μέσω του αυστηρού ελέγχου της κυκλοφορίας των σωμάτων» (Κακολύρης, 2020, σ. 161). Νομιμοποίησε επίσης τη διεύθυνση της ρύθμισης του πληθυσμού ακόμη και στις πιο μικρές λεπτομέρειες της καθημερινής ζωής, ανοίγοντας έτσι τον δρόμο για τη βιοπολιτική ως ένα σύστημα συνεχούς επιτήρησης και πειθαρχίας στο οποίο ο κυβερνητικός έλεγχος σχετίζεται άμεσα με τη φυσική ύπαρξη των πολιτών (Pele & Riley, 2021).

Οι δύο μορφές βιοεξουσίας, η πειθαρχική εξουσία και η βιοπολιτική του πληθυσμού, εναρμονίζονται, τόσο στις πρακτικές διαχείρισης της πανούκλας όσο και στην πανδημία του κορωνοϊού, καθώς η ενίσχυση της πειθαρχικής εξουσίας που ελέγχει και περιορίζει το ανθρώπινο σώμα πραγματώνεται στο όνομα της διατήρησης της ζωής και

της υγείας του πληθυσμού. Απώτερος στόχος είναι ωστόσο, η παραγωγή υπάκουων, πειθαρχημένων σωμάτων, σε μια προσπάθεια ισοσκελισμού της απροθυμίας ή και ανικανότητας της νεοφιλελεύθερης διακυβέρνησης της πανδημίας να προστατέψει εμπράκτως τη ζωή (Κακολύρης, 2020, σ. 165). Η διαφορετική έκθεση των ανθρώπων σε κινδύνους για την υγεία και κοινωνικούς κινδύνους είναι, σύμφωνα με τον Φουκώ, ένα σημαντικό χαρακτηριστικό της βιοπολιτικής διακυβέρνησης (Lorenzini, 2020).

Οι περισσότερες κρατικές απαντήσεις στην πανδημία έχουν δικαιολογηθεί δημόσια από μια «επαναβιολογοποίηση» του πληθυσμού και μια γενική επιταγή να κρατηθούν όσο το δυνατόν περισσότεροι άνθρωποι στη ζωή. Μερικά από τα πιο σημαντικά μέσα που χρησιμοποιήθηκαν για την επιδίωξη αυτού του γενικού σκοπού ήταν τα γνωστά εργαλεία της κρατικής κυριαρχίας, τα οποία έχουν ήδη αναφερθεί στο προηγούμενο κεφάλαιο, όπως εντολές και διατάγματα που απαγορεύουν ορισμένες δραστηριότητες, ψήφιση (ή αναστολή) νόμων προκειμένου να διασφαλιστεί ότι τα μέτρα είναι νόμιμα και ενίσχυση των κατασταλτικών μηχανισμών και ιδιαίτερα της αστυνομικής εξουσίας για την επιβολή των περιορισμών. Ο βιοπολιτικός και πειθαρχικός χαρακτήρας της διαχείρισης της πανδημίας θεμελιώνεται, αφενός στην κοινωνική αποστασιοποίηση, τον εγκλεισμό, τον περιορισμό των συναθροίσεων και του δημόσιου χώρου και, αφετέρου στην επιτήρηση κάθε κίνησης, την άρση της ιδιωτικότητας και την ορατότητα κάθε στιγμής του ανθρώπινου βίου (Κοντιάδης, 2020, σ. 111). Οι δραματικές μειώσεις της δημόσιας δραστηριότητας και κινητικότητας, η απαγόρευση της κυκλοφορίας και η απαίτηση να έχουν οι πολίτες μαζί τους τα επίσημα στοιχεία ταυτότητας ή άλλα έγγραφα¹⁰ που δικαιολογούν την παρουσία τους εκτός σπιτιού αυξάνουν το επίπεδο ορατότητας και τη συνεχή επιτήρηση του πληθυσμού (Hannah, Hutta & Schemann, 2020, σ. 15).

Ταυτόχρονα, τα σύγχρονα τεχνολογικά εργαλεία που έχει στη διάθεσή της η σύγχρονη βιοπολιτική, η ηλεκτρονική καταγραφή των προσωπικών δεδομένων, η διευρυνόμενη χρήση καμερών παρακολούθησης και η εντατική επιτήρηση των πολιτών όχι μόνο αυξάνουν την ορατότητα και προσβάλλουν το δικαίωμα στην ιδιωτικότητα, αλλά ενδέχεται να αποτελέσουν το ορόσημο για την επιβολή ενός νέου βιοπολιτικού

¹⁰ Στην Ελλάδα για παράδειγμα, κατά τη διάρκεια των lockdown η μετάβαση από και προς την εργασία απαιτούσε το έντυπο «Βεβαίωση Κυκλοφορίας Εργαζομένου», ενώ για τις υπόλοιπες μετακινήσεις ήταν απαραίτητη η βεβαίωση κίνησης ή η αποστολή sms στο 13033.

παραδείγματος με βασικό χαρακτηριστικό την ασφυκτική επιτήρηση των ατομικών φρονημάτων και των κοινωνικών συμπεριφορών (Κοντιάδης, 2020, σ. 113, 199-120).

Ένα εξίσου ενδεικτικό σημάδι της λογικής της πειθαρχίας είναι η ρητορική που χρησιμοποίησαν αρκετοί πολιτικοί, κυβερνητικοί εκπρόσωποι (και δημοσιογράφοι) δηλώνοντας ότι η αυστηροποίηση ή η άρση των περιοριστικών μέτρων εξαρτάται από τους ίδιους τους πολίτες και την υπακοή τους σε αυτά. Η αντίληψη, η οποία σε αρκετές περιπτώσεις διατυπώθηκε ρητά, της επιτήρησης του πληθυσμού και της συμμόρφωσής τους με τα μέτρα είναι ένα κλασικό παράδειγμα μεταβίβασης όλων των ευθυνών σε όσους βρίσκονται «υπό παρακολούθηση». Οι κυβερνήσεις πέρασαν με άλλα λόγια την ιδέα ότι μια περαιτέρω αυστηροποίηση των περιοριστικών μέτρων ή η επέκταση της χρονικής διάρκειας τους δεν οφείλονται στις κρατικές πρακτικές και αποφάσεις αλλά στις ενέργειες του πληθυσμού. Διαφαίνεται στο σημείο αυτό πως «η ατομικιστική ηθική του νεοφιλελευθερισμού απαιτεί από το άτομο να είναι κοινωνικά υπεύθυνο, τη στιγμή που ο ίδιος ο νεοφιλελευθερισμός υπονομεύει κάθε έννοια κοινωνικής ευαισθησίας και ευθύνης» (Κακολύρης, 2020, σ. 163).

Ως επικείμενη συνέπεια αυτής της αποκήρυξης της ευθύνης μπορεί να αναγνωριστεί και το φαινόμενο της διάκρισης και των διαχωριστικών γραμμών μεταξύ των μελών της κοινωνίας που τηρούν τα μέτρα και εκείνων που «επιδίδονται σε ανεύθυνες συμπεριφορές» (Hannah, Hutta & Schemann, 2020, σ. 17-8). Η διείσδυση του κοινωνικού ελέγχου στο κοινωνικό σώμα σε συνδυασμό με την αξιοποίηση της υπευθυνοποίησης και της λογικής της αυτο-προστασίας ως κυρίαρχων ρητορικών εργαλείων συνέβαλε όχι μόνο στην αυτό-πειθαρχηση, αλλά και στην ανάδυση μιας προσπάθειας επιβολής της πειθαρχίας από τους «υπεύθυνους» στους «ανεύθυνους» πολίτες. Σε αυτό συντελεί και το γεγονός ότι η αμφισβήτηση των κυβερνητικών αποφάσεων στιγματίζεται από τις αρχές ως «διχαστική» και επικίνδυνη για την ευημερία του πληθυσμού (Parsek, 2020).

Η καταγραφή των παραπάνω φαίνεται να επιβεβαιώνει εκ νέου μια βιοπολιτική επιταγή για την προστασία της ανθρώπινης ζωής, μέσω ασυνήθιστα παρεμβατικών πρακτικών επιτήρησης και πειθαρχίας και με συνέπεια την περιστολή των κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών ελευθεριών. Υπό τη φουκωική συλλογιστική ότι η εξουσία δεν είναι θετική ή αρνητική από μόνη της αλλά πάντα επικίνδυνη (αν την αποδεχόμαστε τυφλά), θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι η ενίσχυση του βιοπολιτικού παραδείγματος

στον τρόπο διαχείρισης της πανδημίας, αλλά και στη γενικότερη διακυβέρνηση αναμφίβολα αντιστοιχεί σε μια επικίνδυνη επέκταση του πεδίου παρέμβασης των μηχανισμών εξουσίας. Δεν κυβερνούμαστε πλέον μόνο, ούτε καν πρωτίστως, ως πολιτικά και κοινωνικά υποκείμενα, αλλά ως βιολογικά όντα που, συλλογικά, σχηματίζουν μια παγκόσμια μάζα - έναν «πληθυσμό» - με ένα ποσοστό γεννητικότητας, ένα ποσοστό θνησιμότητας, ένα ποσοστό νοσηρότητας, μέσο προσδόκιμο ζωής και ούτω καθεξής (Lorenzini, 2021, σ. 41).

Σε μια προσπάθεια διερεύνησης του τρόπου που επιτεύχθηκε η κοινωνική συναίνεση κατά τη διάρκεια της πανδημίας, αυτό που γίνεται αντιληπτό είναι ότι η καλλιέργεια και αξιοποίηση του φόβου για τη βιολογική επιβίωση και της αγωνίας αυτοσυντήρησης σε βιολογικό, κοινωνικό και εργασιακό επίπεδο, καθώς και η - κατασκευασμένη- προσδοκία ότι το κράτος μπορεί να διαχειριστεί την απειλή για την υγεία και την ασφάλεια άσκησαν σημαντική επιρροή στην αποδοχή των μέτρων έκτακτης ανάγκης. Ταυτόχρονα, οι πρακτικές πειθαρχίας και επιτήρησης, πλαισιωμένες από τη ρητορική της ατομικής ευθύνης και την καταστολή της αμφισβήτησης των πολιτικών αρχών και της κοινωνικής διαμαρτυρίας αποδυνάμωσαν περαιτέρω τις όποιες προσπάθειες διεκδίκησης και αντίδρασης. Διαφαίνεται λοιπόν ότι, η πανδημική κρίση φέρνει ξανά στο προσκήνιο τις βιοπολιτικές πρακτικές ρύθμισης και προστασίας του πληθυσμού, αλλά σε ένα νεοφιλελεύθερο πλαίσιο που χρησιμοποιεί τον αυταρχισμό και την καταστολή για την πραγματοποίησή τους (Garó, 2020, σ. 86).

Συμπεράσματα

Κάθε φορά που βιώνουμε μια κρίση, πρέπει να την εξηγήσουμε για να μπορέσουμε να επιστρέψουμε στην κανονικότητα. Τι συμβαίνει όμως όταν αυτή γίνεται μόνιμη; Ζούμε σε κοινωνίες που τις τελευταίες δεκαετίες η κυβέρνηση μειώνει μισθούς, συντάξεις, κοινωνικές δαπάνες και ιδιωτικοποιεί το δημόσιο σύστημα υγείας λόγω της κρίσης. Περιορίζει δικαιώματα και ελευθερίες και εντείνει την επιτήρηση και την πειθαρχία πάλι λόγω κρίσης. Έτσι, αντί να εξηγείται, η κρίση εξηγεί τα πάντα. Όπως συνέβη και με την οικονομική κρίση, τις επιπτώσεις της οποίας συνεχίζουμε να βιώνουμε σήμερα σε όλους τους τομείς, η πανδημία -και κυρίως τα μέτρα και οι πολιτικές αποφάσεις που την ακολούθησαν- οδήγησαν (ή χρησιμοποιήθηκαν για) στον περιορισμό των δημοκρατικών ελευθεριών και την υπονόμευση των οικονομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Ιδιαίτερα η κατάσταση έκτακτης ανάγκης αποδείχθηκε για άλλη μια φορά πολύτιμο εργαλείο για την επέκταση των επεμβατικών δυνατοτήτων του κράτους στη νομοθεσία και την εδραίωση της κατασταλτικής του λειτουργίας, καθώς χωρίς την επίκλησή της το κράτος θα στερούνταν μια ισχυρή δικαιολογητική βάση για την επιλογή του τρόπου άσκησης της εξουσίας του (Σταμούλη, 2020). Ταυτόχρονα, η ισορροπία μεταξύ ελευθερίας και ασφάλειας γίνεται ολοένα και πιο ασταθής, καθώς το παγκόσμιο νομικό δίκτυο ασφάλειας, το βιοπολιτικό παράδειγμα και οι τεχνολογίες επιτήρησης ως ένα νέο «Πανοπτικόν» δεν αφήνουν έξω από τη «νέα ρύθμιση» σχεδόν καμία από τις ανθρώπινες δραστηριότητες.

Η παρατηρούμενη κατά την πανδημία στροφή του κράτους προς παρεμβατικές πολιτικές δεν οδήγησε στην ανοικοδόμηση του κοινωνικού κράτους -όπως πολλοί βιάστηκαν να δηλώσουν- αλλά στην ανάδυση μιας μορφής αυταρχικού νεοφιλελευθερισμού που επιτρέπει στις εθνικές κυβερνήσεις, τόσο την προώθηση των νεοφιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων όσο και την κοινωνική πειθάρχηση (Καψάλης, Κουμαριανός & Κουραχάνης, 2021α, σ. 31· Κοντιάδης, 2020, σ. 33). Ως μια κρίση μέσα στην κρίση, η πανδημία έφερε στο προσκήνιο την κυριαρχία, την καταπίεση και την ανισότητα, καθιστώντας πιο ορατές τις διαρθρωτικές διαστάσεις της νεοφιλελεύθερης παγκόσμιας πολιτικής οικονομίας και ρίχνοντας φως στους υφιστάμενους θεσμούς παντού, αποκαλύπτοντας τις ανεπάρκειες και τις αδυναμίες τους. Το χάσμα μεταξύ των πλουσιότερων και των φτωχότερων, τόσο ατόμων όσο και χωρών, έχει βαθύνει και

αναμένεται να αυξηθεί περαιτέρω κατά τη διάρκεια μιας παρατεταμένης οικονομικής στασιμότητας (Fukuyama, 2020).

Όπως η Μεγάλη Ύφεση, η πανδημία και οι κοινωνικο-οικονομικές της επιπτώσεις αναμένεται να επηρεάσουν την πορεία της παγκόσμιας ιστορίας, ενισχύοντας πιθανότατα ορισμένες πολιτικές τάσεις που προηγούνται της εμφάνισής της (Fukuyama, 2020). Μια από αυτές τις τάσεις, η υπονόμευση της δημοκρατίας μπορεί να διακριθεί ξεκάθαρα, τόσο στις απολυταρχικές τακτικές που φαίνεται να υιοθετούν πολλές δημοκρατικές κυβερνήσεις (συχνά με λαϊκή υποστήριξη) όσο και στην ενδυνάμωση της αφήγησης ότι η αυταρχική διακυβέρνηση αποδείχθηκε πιο αποτελεσματική για τη διαχείριση της πανδημίας και την οικονομική ανάκαμψη και ευημερία (International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2021).

Μετά την παγκόσμια οικονομική κρίση που ξέσπασε το 2008, λίγοι προέβλεψαν τη σειρά των αρνητικών πολιτικών συνεπειών που θα ακολουθούσε. Ωστόσο, αυτή η κρίση οδήγησε τελικά στην άνοδο και την εξάπλωση του ανελεύθερου λαϊκισμού, την εδραίωση αρκετών αυταρχικών καθεστώτων και την εντατική αποδυνάμωση των δημοκρατικών εργαλείων (Brown, Brechenmacher & Carothers, 2020· Μαρκαντωνάτου, 2015). Έτσι και σήμερα, αν και έχουν περάσει δύο χρόνια από την έναρξη της πανδημίας είναι ακόμη νωρίς για να διαβλέψουμε αφενός, το σε ποιο βαθμό οι επιπτώσεις της θα συνεχίσουν να επηρεάζουν τις ζωές μας μακροπρόθεσμα και, αφετέρου πως και αν θα αναδιαμορφωθεί ο ρόλος του κράτους με την επιστροφή στην κανονικότητα.

Σίγουρα η πανδημία μας υπενθύμισε πόσο πολύτιμα, αλλά εύθραυστα είναι τα πολιτικά και κοινωνικά μας επιτεύγματα, συμπεριλαμβανομένων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και του κράτους δικαίου, σε περιόδους που θεμελιώδεις ανθρώπινες ανάγκες, όπως η υγεία, τίθενται σε κίνδυνο. Μας δείχνει επίσης ότι για να επιτευχθεί οποιαδήποτε αλλαγή στις προκλήσεις που σκιαγραφήθηκαν παραπάνω είναι σημαντικό να απομυθοποιηθεί το κυρίαρχο κυβερνητικό αφήγημα για την ατομική ευθύνη και να ενισχυθεί η συλλογική δράση.

Σε μια εποχή που η αφήγηση του κοινωνικού συμβολαίου έχει αντικατασταθεί από αυτήν του «ατομικού συμβολαίου» είναι σημαντικό να αφουγκραστούμε και να ενισχύσουμε τις «φωνές» όσων διαμαρτύρονται ενάντια στην επίθεση, τόσο στη δημοκρατία και τα ανθρώπινα δικαιώματα όσο και τα βάνανσα μέτρα λιτότητας που

παράγονται από τη νεοφιλελεύθερη διαχείριση των τελευταίων δεκαετιών. Η συσπείρωση διαφορετικών κοινωνικών τάξεων σε κινήματα και διαδηλώσεις ενάντια στην κρατική βία που παρατηρήθηκε κατά τη διάρκεια της πανδημίας – με χαρακτηριστικότερο το «Black live matters» - μπορεί να ιδωθεί ως μια πρώτη βάση στην οικοδόμηση νέων μορφών μαζικής αντίστασης και μετασχηματισμών στην «υλική» και την «ηθική» συγκρότηση της κοινωνίας.

Αν και η επίτευξη ριζικών μεταβολών ή η αναγέννηση της δημοκρατίας φαντάζουν σήμερα ουτοπικά, «η επιστημονική ανάλυση δείχνει ότι η ανθρωπότητα όποτε έφτασε στο χείλος της αβύσσου, στην ακραία όξυνση των αντιθέσεων, αναζήτησε εναλλακτικά μοντέλα δημοκρατίας και κοινωνικής οργάνωσης» (Καλτσώνης, 2021).

Στον απόηχο της πανδημίας και κατά την ολοκλήρωση της συγγραφής της παρούσας διπλωματικής εργασίας λαμβάνει χώρα η ρωσική εισβολή στην Ουκρανία (24/2/2022). Η ιστορία επιβεβαιώνεται για άλλη μια φορά ως ένα χρονολόγιο διαδοχής κρίσεων.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Afouxenidis, A., & Chtouris, S. (2020). Προλογικό σημείωμα: συνομιλώντας για την πανδημία. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 154, 1-10. doi:<https://doi.org/10.12681/grsr.23233>
- Αλεξίου, Θ. (2017). Κοινωνική Πολιτική και Βιοπολιτική. Από την ταξική αντιπαράθεση στη «μικροφυσική της εξουσίας». *Κοινωνική Πολιτική*, 5, 5 - 28. doi: <https://doi.org/10.12681/sp.10598>
- Βασιλαντωνοπούλου, Β. (2016). Ποιοι είναι οι «εγκληματίες» στην εποχή μας; - Η διαχρονική απάντηση του εγκλήματος του λευκού κολάρου. Στο Μ. Γασπαρινάτου (Επιμ.), *Έγκλημα και ποινική καταστολή σε εποχή κρίσης* (σ. 977-1009). Αθήνα: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Γεωργούλας, Σ. (2019). Από το έγκλημα του λευκού κολάρου στο κρατικό- επιχειρηματικό έγκλημα. Στο Σ. Βιδάλη, Ν. Κουλούρης, Χ. Παπαχαλαράμπους (Επιμ.), *Εγκλήματα των ισχυρών. Διαφθορά, οικονομικό και οργανωμένο έγκλημα*. Αθήνα: Εκδόσεις ΕΑΠ.
- Γράβαρης, Δ. (2018). Δύο ιστορικές μορφές κοινωνικού κράτους. Στο Συλλογικό, *Κοινωνική Πολιτική* (σ. 79-90). Αθήνα: Διόνικος.
- Δημουλάς, Κ. (2020). *Η κοινωνική αλληλεγγύη στην εποχή του κορονοϊού*. Ανακτήθηκε από <https://dialpa.org/%CE%B7-%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%B1%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BB%CE%B5%CE%B3%CE%B3%CF%8D%CE%B7-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%B5%CF%80%CE%BF%CF%87%CE%AE-%CF%84%CE%BF%CF%85/2156/>
- Διεθνής Αμνηστία (2022). *ΗΠΑ: Η τεχνολογία αναγνώρισης προσώπου ενισχύει τη ρατσιστική αστυνόμευση σωματικού ελέγχου στη Νέα Υόρκη – Νέα έρευνα*. Ανακτήθηκε από https://www.amnesty.gr/news/articles/article/24966/ipa-i-tehnologia-anagnorisis-prosopoy-enishyei-ti-ratsistiki-astynomeysi?fbclid=IwAR2Ea2-qXl6Nf-Ys_pSOR4YL5CEAQ2fUivdk3kxCzkYy9GutH9hcPGdWaBg

Διεθνής Αμνηστία (2021α). *Πολωνία: Έναν χρόνο μετά, οι κανονισμοί για τις αμβλώσεις βλέπουν τις γυναίκες.* Ανακτήθηκε από <https://www.amnesty.gr/news/articles/article/24658/polonia-enan-hrono-meta-oi-kanonismoi-gia-tis-amvloseis-vlaptoun-tis>

Διεθνής Αμνηστία (2021β). *Ελλάδα: Η ελευθερία της συνάθροισης σε ρίσκο και παράνομη χρήση βίας την εποχή της COVID-19.* Ανακτήθηκε από https://www.amnesty.gr/sites/default/files/perilipsi-systaseis_ellada_i_eleytheria_tis_synathroisis_se_risko_kai_paranomi_hrisi_vias_tin_epohi_tis_covid-19.pdf

Δουζίνας, Κ. (2020). *Βιοπολιτική, Πανδημία και τα Δικαιώματα των Κυβερνούμενων.* Ανακτήθηκε από https://poulantzas.gr/kostas-douzinis-viopolitiki-pandimia-ke-ta-dikeomata-ton-kyvernoumenon/?fbclid=IwAR36nEWYT2XNf_6z44nLWgFu-6aF1G460WbglhAwVPYwD94wLvaESEHCR5I#

Foucault, M. (2012). *Η Γέννηση της Βιοπολιτικής. Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979)* (μτφ. Β. Πατσογιάννης). Αθήνα: Πλέθρον.

Gough, I. (2008). *Η πολιτική οικονομία του κοινωνικού κράτους.* Αθήνα: Σαββάλας.

Ζαραφωνίτου, Χ. (2009). Ο φόβος του εγκλήματος: Ένα ελληνικό “παράδοξο”. *Ποινική Δικαιοσύνη & Εγκληματολογία*, 1/2009.

Ινστιτούτο Εναλλακτικών Πολιτικών-ENA (2021). *ΕΠΙΜΕΤΡΟ. Πανδημία και Επιτελικό Κράτος.* Ανακτήθηκε από https://www.enainstitute.org/wp-content/uploads/2021/07/%CE%95%CF%80%CE%AF%CE%BC%CE%B5%CF%84%CF%81%CE%BF_%CE%A0%CE%B1%CE%BD%CE%B4%CE%B7%CE%BC%CE%AF%CE%B1_%CE%95%CF%80%CE%B9%CF%84%CE%B5%CE%BB%CE%B9%CE%BA%CF%8C_%CE%9A%CF%81%CE%AC%CF%84%CE%BF%CF%82.pdf

Κακολύρης, Γ. (2020). Μια φουκωική ανίχνευση των απαρχών της διαχείρισης της πανδημίας του κορωνοϊού Covid-19. Στο Π. Καπόλα, Γ. Κουζέλης & Ο. Κωνσταντάς (επιμ.), *Τοπικά ιθ': Αποτυπώσεις σε στιγμές κινδύνου* (σσ. 161-166). Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου / Νήσος.

- Καλτσώνης, Δ. (2021). *8 λόγοι για την αναγέννηση της δημοκρατίας*. Ανακτήθηκε από <https://kaltsonis.blogspot.com/2021/11/8.html>
- Καλτσώνης, Δ. (2016). *Τι είναι το κράτος; Τι δημοκρατία χρειαζόμαστε;* Αθήνα: Τόπος.
- Καλτσώνης, Δ. (2014). *Δίκαιο και κοινωνία στον 21ο αιώνα. Δίκαιο, οικονομική κρίση και δημοκρατία*. Αθήνα: Τόπος.
- Καλτσώνης, Δ. (1998). *Κράτος και ανενέργεια του νόμου*. Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Σάκκουλα.
- Καψάλης, Α., Κουμαριανός, Β. & Κουραχάνης, Ν. (2021α). Ένας κόσμος σε αναταραχή: Η κοινωνική πολιτική σε συνθήκες πανδημίας. Στο Α. Καψάλης, Β. Κουμαριανός & Ν. Κουραχάνης, *Κοινωνική Πολιτική, Αυταρχικός Νεοφιλελευθερισμός και Πανδημία* (σ. 11-49). Αθήνα: Τόπος.
- Καψάλης, Α., Κουμαριανός, Β. & Κουραχάνης, Ν. (2021β). Η κοινωνική πολιτική σε συμπληγάδες: Από τη νεοφιλελεύθερη λιτότητα στην αυταρχική διαχείριση της πανδημίας. Στο Α. Καψάλης, Β. Κουμαριανός & Ν. Κουραχάνης, *Κοινωνική Πολιτική, Αυταρχικός Νεοφιλελευθερισμός και Πανδημία* (σ. 347-353). Αθήνα: Τόπος.
- Kershaw, I. (2020). *Η Ευρώπη σε δίνη, 1950-2017* (μτφρ. Μ. Αστερίου). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Κεσσόπουλος, Α. (2020). *Περισσότερο κράτος και λιγότερο δίκαιο σε συνθήκες κρίσης;* Ανακτήθηκε από <https://www.enainstitute.org/%cf%80%ce%b5%cf%81%ce%b9%cf%83%cf%83%cf%8c%cf%84%ce%b5%cf%81%ce%bf-%ce%ba%cf%81%ce%ac%cf%84%ce%bf%cf%82-%ce%ba%ce%b1%ce%b9-%ce%bb%ce%b9%ce%b3%cf%8c%cf%84%ce%b5%cf%81%ce%bf-%ce%b4%ce%af%ce%ba%ce%b1/>
- Klein, N. (2010). *Το δόγμα του σοκ. Η άνοδος του καπιταλισμού της καταστροφής* (μτφ. Α. Φιλιππάτος). Αθήνα: Εκδόσεις Λιβάνη.
- Κοντιάδης, Ξ. (2020). *Πανδημία, βιοπολιτική και δικαιώματα. Ο κόσμος μετά τον Covid-19*. Αθήνα: Καστανιώτης.

- Κουλούρης, Ν. (2021). *Αστυ(α)νομία*. Ανακτήθηκε από https://www.enainstitute.org/publication/%ce%b1%cf%83%cf%84%cf%85%ce%bd%cf%8c%ce%bc%ce%b5%cf%85%cf%83%ce%b7-%ce%ba%ce%b1%ce%b9-%ce%b2%ce%af%ce%b1-%ce%b5%ce%bd-%ce%bc%ce%ad%cf%83%cf%89-%cf%80%ce%b1%ce%bd%ce%b4%ce%b7%ce%bc%ce%af%ce%b1%cf%82/#_ftn2
- Κωτσονόπουλος, Λ. (2016). *Η Χαμένη Συναίνεση. Κοινωνικό Κράτος, Καπιταλισμός, Δημοκρατία*. Αθήνα: ΙΔΡΥΜΑ ΣΑΚΗ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ.
- Κωτσονόπουλος, Λ. (2011). *Θεωρίες κοινωνικού κράτους: συγκρότηση, κρίση, αναδιάρθρωση* (Διδακτορική Διατριβή). Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα.
- Λάζος, Γ. (2007). *Κριτική Εγκληματολογία*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Lawspot (2016). *Εγκρίθηκε ο δρακόντειος νόμος για την παρακολούθηση των ηλεκτρονικών επικοινωνιών στο Ηνωμένο Βασίλειο*. Ανακτήθηκε από <https://www.lawspot.gr/nomika-nea/egkrithike-o-drakonteios-nomos-gia-tin-parakoloythisi-ton-ilektronikon-epikoinonion-sto>
- Λυριντζής, Χ. (1995). Περί εξουσίας: ο Φουκώ και η ανάλυση μιας επίμαχης έννοιας. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 86, 3-20. Ανακτήθηκε από <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/viewFile/7254/6974.pdf>
- Macherey, P. (2014). *Φουκώ & Μαρξ. Το παραγωγικό υποκείμενο* (μτφ. Τ. Μπέτζελος). Αθήνα: Εκτός Γραμμής.
- Μαρκαντωνάτου, Μ. (2015). *Κρίση, απορρύθμιση και πολιτική λιτότητας υπό το πρίσμα της θεώρησης του Καρλ Πολάννι*. Αθήνα: ΙΝΕ ΓΣΕΕ
- Μαρκαντωνάτου, Μ. & Σαββάκης, Μ. (2021). ΑΟΡΑΤΟΣ ΕΧΘΡΟΣ, ΕΠΙΤΕΛΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΑΤΟΜΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ»: Κριτική ανάλυση λόγου της επίσημης ενημέρωσης σχετικά με τον ιό COVID-19. *Θέσεις*, 154, 37-58.
- Μοσχονάς, (2020). *Η Κρίση Του Κορωνοϊού Υπό Το Φως Του Παρελθόντος. Το κραχ του 1929, η κρίση του 2008 και οι συνέπειες στις σχέσεις κράτους-αγορών*. Αθήνα: διαΝΕΟσις.

- Μπέτζελος, Τ. & Σωτήρης, Π. (2004). Σώματα, Λόγοι, Εξουσίες: Ξαναγυρνώντας στην «Περίπτωση Φουκώ». *Θέσεις, τριμηνιαία επιθεώρηση*, 89(2004). Ανακτήθηκε από http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=872
- Nettleton, S. (2002). *Κοινωνιολογία της υγείας και της ασθένειας* (μτφ. Α. Βακάκη). Αθήνα: ΤΥΠΩΘΗΤΩ / ΔΑΡΔΑΝΟΣ.
- Πανούσης, Γ. (2018). In dubio pro libertate (Εν αμφιβολία υπέρ της ελευθερίας). Στο Σ. Βιδάλη (επιμ.), *Αστυνομία και αριστερά. Επτά κείμενα για μια προοδευτική μεταρρύθμιση* (σ.111-136). Αθήνα: Νήσος.
- Πανούσης, Γ. (2004). Το σκιάχτρο της παγκοσμιοποίησης. *Ποινική δικαιοσύνη*, 10(2004), 1153-1165.
- Παπαδοπούλου, Α. (2020). *Υγεία πάνω απ' όλα; Τα διακυβεύματα αυτής και της επόμενης μέρας που θα αργήσει*. Ανακτήθηκε από <https://gr.boell.org/el/2020/06/01/ygeia-pano-ap-ola-ta-diakybeymata-aytis-kai-tis-epomenis-meras-poy-tha-argisei>
- Παπαδοπούλου, Δ. & Κουραχάνης, Ν. (2021). Ο «Πτωχευτικός Νόμος» ως όψη αυταρχικού νεοφιλελευθερισμού και ατομικής ευθύνης την περίοδο της πανδημίας Covid-19. Στο Α. Καψάλης, Β. Κουμαριανός & Ν. Κουραχάνης, *Κοινωνική Πολιτική, Αυταρχικός Νεοφιλελευθερισμός και Πανδημία* (σ. 313-329). Αθήνα: Τόπος.
- Παπανικολάου, Γ. (2021). *Η αστυνόμευση της πανδημίας και η επόμενη μέρα*. Ανακτήθηκε από https://www.enainstitute.org/publication/%ce%b1%cf%83%cf%84%cf%85%ce%bd%cf%8c%ce%bc%ce%b5%cf%85%cf%83%ce%b7-%ce%ba%ce%b1%ce%b9-%ce%b2%ce%af%ce%b1-%ce%b5%ce%bd-%ce%bc%ce%ad%cf%83%cf%89-%cf%80%ce%b1%ce%bd%ce%b4%ce%b7%ce%bc%ce%af%ce%b1%cf%82/#_ftn2
- Πουλαντζάς Ν. (1985). *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Smith, P. (2006). *Πολιτισμική θεωρία. Μια εισαγωγή* (μτφ. Α. Κατσικερός). Αθήνα: Κριτική Α.Ε.
- Stachteas, P., & Stachteas, F. (2020). Η πανδημία Covid-19 ως παράγοντας επιδείνωσης των ανισοτήτων υγείας. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 154, 129-148. doi:<https://doi.org/10.12681/grsr.25128>

- Τάσσης, Χ. (2020). Πολιτικά κόμματα και κράτος στην μετά την πανδημία εποχή. Στο ΕΝΑ Ινστιτούτο Εναλλακτικών Πολιτικών, *Πολιτική και κοινωνία μετά την κρίση του κορωνοϊού* (σ. 55-57). Αθήνα: ΕΝΑ Ινστιτούτο Εναλλακτικών Πολιτικών.
- Τσουκαλά Α. (2016). Η θεμελιώδης ασυμβατότητα των σύγχρονων τάσεων αστυνόμευσης με τις αρχές του κράτους δικαίου. Στο Μ. Γασπαρινάτου (Επιμ.), *Εγκλημα και ποινική καταστολή σε εποχή κρίσης* (σ. 285-296). Αθήνα: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Φέρωνας, Α. (2019). *Κοινωνικός αποκλεισμός και κοινωνική αλληλεγγύη στην Ελλάδα της κρίσης*. Αθήνα: Διόνικος.
- Φέρωνας, Α. & Οικονόμου, Χ. (2021). Υγεία, κοινωνικός αποκλεισμός και πανδημία. Στο Α. Καψάλης, Β. Κουμαριανός & Ν. Κουραχάνης, *Κοινωνική Πολιτική, Αυταρχικός Νεοφιλελευθερισμός και Πανδημία* (σ. 241-266). Αθήνα: Τόπος.
- Φουκώ, Μ. (2013). *Σκέψεις γύρω από τον μαρξισμό, τη φαινομενολογία και την εξουσία* (μτφ. Θ. Λάγιος). Αθήνα: Εκδόσεις FUTURA.
- Φουκώ, Μ. (2003). *Η Ιστορία της Σεξουαλικότητας*, Τόμος 1 «η δίψα της γνώσης» (μτφ. Γ. Ροζάκη). Αθήνα: Εκδόσεις Ράππα. [έκδοση πρωτοτύπου: 1978]
- Φουκώ, Μ. (1989). *ΕΠΙΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΤΙΜΩΡΙΑ. Η γέννηση της φυλακής* (μτφ. Κ. Χατζηδήμου – Ι. Ράλλη). Αθήνα: Εκδόσεις Ράππα. [έκδοση πρωτοτύπου: 1977]

Ξενόγλωσση

- Amon, J. J. & Wurth, M. (2020). A Virtual Roundtable on COVID-19 and Human Rights with Human Rights Watch Researchers. *Health and Human Rights Journal*. Ανακτήθηκε από <https://www.hhrjournal.org/2020/04/a-virtual-roundtable-on-covid-19-and-human-rights-with-human-rights-watch-staff/>
- Antentas, J. (2020). Coronavirus: notes on crisis, borders and the future of neoliberalism. *Geographica Helvetica*, 75(4), 431-436. doi: 10.5194/gh-75-431-2020

- Atzmüller, R. & Décieux, F. (2020). “The origins of our time” Articulations between neoliberal social-policy reforms and the shift to the far-right through the light of Polanyi’s theory of fascism. *Social Work & Society*, 18(1), 1-11.
- Bamias, G., Lagou, S., Gizis, M., Karampekios, G., Kyriakoulis, K. G., Pontas, C., & Mantzaris, G. J. (2020). The Greek Response to COVID-19: A True Success Story from an IBD Perspective. *Inflammatory bowel diseases*, 26(8), 1144–1148. <https://doi.org/10.1093/ibd/izaa143>
- Biggs, S., & Powell, J. L. (2001). A Foucauldian Analysis of Old Age and the Power of Social Welfare. *Journal of Aging & Social Policy*, 12(2), 93–112. doi:10.1300/j031v12n02_06
- Bourdieu, P. (1999). Rethinking the state: genesis and structure of the bureaucratic field. Στο G. Steinmetz (Ed.), *State culture: state formation after the cultural turn*. Ithaca: Cornell University Press.
- Brown, W. (2010). We Are All Democrats Now ...*Theory & Event* 13(2). [doi:10.1353/tae.0.0133](https://doi.org/10.1353/tae.0.0133).
- Brown, F.Z., Brechenmacher, S. & Carothers, T. (2020). *How Will the Coronavirus Reshape Democracy and Governance Globally?* Ανακτήθηκε από <https://carnegieendowment.org/2020/04/06/how-will-coronavirus-reshape-democracy-and-governance-globally-pub-81470>
- Chalkiadaki, V. (2017). Surveillance of terrorist suspects as a counter-terrorism method. Στο C.D. Spinellis, N. Theodorakis, E. Billis & G. Papadimitrakopoulos (Eds.), *Europe in crisis: crime, criminal justice, and the way forward* (σ. 275-208). Athens: Ant. N. Sakkoulas Publishers L.P.
- Chamlin, M. (1989). Conflict theory and police killings. *Deviant Behavior*, 10(4), 353-368. <https://doi.org/10.1080/01639625.1989.9967822>
- Chambliss, W.J. & Seidman, R. (1980). *Law, Order, and Power*. Reading, Mass.: Addison-Wesley.
- Chelioudakis, E. (2020). *Greece: Technology-led policing awakens*. Ανακτήθηκε από <https://aboutintel.eu/greece-policing-border-surveillance/>

- Choukroune, L. (2020). *When the state of exception becomes the norm, democracy is on a tightrope*. Ανακτήθηκε από <https://theconversation.com/when-the-state-of-exception-becomes-the-norm-democracy-is-on-a-tightrope-135369>
- Coleman & Mullin-McCandlish, B. (2021). The Harms of State, Free-Market Common Sense and COVID-19. *State Crime Journal*, 10(1), 170. <https://doi.org/10.13169/statecrime.10.1.0170>
- Crouch, C. (2004). *Post-Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Dale, G. & Desan, M. (2019). Karl Polanyi on Fascism. Στο G. Dale, C. Holmes, & M. Markantonatou, *Karl Polanyi's Political and Economic Thought: A Critical Guide* (σ. 151–170). Agenda Publishers.
- De Sousa Santos, B. (2017). The Resilience of Abyssal Exclusions in Our Societies: Toward a Post-Abyssal Law. *Tilburg Law Review*, 22(1-2), 237-258. doi: 10.1163/22112596-02201011
- Devine, P. (2006). The 1970s and after: The political economy of inflation and the crisis of social democracy. In Bugra, A. & Agartan, K. (Eds), *Reading Karl Polanyi for the Twenty-First Century: Market Economy as a Political Project* (pp. 33-47). New York: Palgrave Macmillan.
- Dundar Aravacik, E. (2019). Social Policy and the Welfare State. *Public Economics and Finance*. doi: 10.5772/intechopen.82372
- Eck, K., & Hatz, S. (2020). State surveillance and the COVID-19 crisis. *Journal Of Human Rights*, 19(5), 603-612. doi: 10.1080/14754835.2020.1816163
- Espiet-Kilty, R. (2015). The Legacy of Thatcherism in Question: An Introduction. *Observatoire De La Société Britannique*, 17, 11-32. doi: 10.4000/osb.1757
- Fabry, A. (2018). Neoliberalism, crisis and authoritarian–ethnicist reaction: The ascendancy of the Orbán regime. *Competition & Change*, 23(2), 165–191. <https://doi.org/10.1177/1024529418813834>

- Ferrajoli, L. (2005). The crisis of democracy in the era of globalization. *Anales de la Cátedra Francisco Suárez*, 39, 53-67.
- Forman, L., & Kohler, J. (2020). Global health and human rights in the time of COVID-19: Response, restrictions, and legitimacy. *Journal Of Human Rights*, 19(5), 547-556. doi: 10.1080/14754835.2020.1818556
- Foucault, M. (2003). *"Society Must Be Defended": Lectures at the Collège de France 1975–1976*. New York: Picador.
- Foucault, M. (1984) (ed. P. Rabinow). *The Foucault reader*. New York: Pantheon Books.
- Friedrichs, & Vegh Weis. (2021). COVID-19 and the U.S. Health Care Industry: Towards a “Critical Health Criminology” within State Crime Studies. *State Crime Journal*, 10(1), 126. <https://doi.org/10.13169/statecrime.10.1.0126>
- Fukuyama, F. (2020). The Pandemic and Political Order. It Takes a State. *Foreign Affairs*, 99(4). Ανακτήθηκε από https://www.foreignaffairs.com/articles/world/2020-06-09/pandemic-and-political-order?utm_medium=promo_email&utm_source=lo_flows&utm_campaign=registered_user_welcome&utm_term=email_1&utm_content=20220215
- Garland, D. (2016). *THE WELFARE STATE A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Garo, I. (2020). Changing Life? Fortunes and Misfortunes of "Biopolitics" in the Age of Covid-19. *CRISIS & CRITIQUE*, 7(3), 81-106.
- Global Initiative Against Transnational Organized Crime (2020). *CRIME AND CONTAGION. The impact of a pandemic on organized crime*. Ανακτήθηκε από: <https://globalinitiative.net/wp-content/uploads/2020/03/GI-TOC-Crime-and-Contagion-The-impact-of-a-pandemic-on-organized-crime-1.pdf>
- Gohdes, A.R. (2019). Repression technology: Internet accessibility and state violence. *American Journal of Political Science*, 64(3), 488–503.

- Gordon, N. & Green, P. (2021). State Crime, Structural Violence and COVID-19. *State Crime Journal*, 10(1), 4-15. <https://doi.org/10.13169/statecrime.10.1.0004>
- Gramsci, A. (1971). *Selections from the Prison Notebooks*. New York: International Publishers.
- Gunitsky, S. (2015). Corrupting the cyber-commons: Social media as a tool of autocratic stability. *Perspectives on Politics*, 13(1), 42–54. doi:10.1017/S1537592714003120
- Guterres, A. (2020). *We are all in this Together: Human Rights and COVID-19 Response and Recovery*. Ανακτήθηκε από <https://www.un.org/en/un-coronavirus-communications-team/we-are-all-together-human-rights-and-covid-19-response-and>
- Hannah, M. (2012). Foucault's 'German moment': genealogy of a disjuncture. *Foucault Studies*, 13, 116-137. DOI:10.22439/fs.v0i13.3460
- Hannah, M., Hutta, J.S. & Schemann, C. (2020). *Thinking Corona measures with Foucault*. Ανακτήθηκε από <https://www.kulturgeo.uni-bayreuth.de/de/news/2020/Thinking-Corona-measures-with-Foucault/Thinking-Corona-measures-with-Foucault.pdf>
- Harvey, D. (2005). *A Brief History of Neoliberalism*. New York: Oxford University Press Inc.
- Hörnqvist, M. (2004). The Birth of Public Order Policy. *Race & Class*, 46(1), 30–52. doi:10.1177/0306396804045513
- International Institute for Democracy and Electoral Assistance (2021). *THE GLOBAL STATE OF DEMOCRACY 2021 Building Resilience in a Pandemic Era*. Stockholm: International IDEA
- Jacobs, D. & Britt, D. (1979). Inequality and Police Use of Deadly Force: An Empirical Assessment of a Conflict Hypothesis. *Social Problems*, 26(4), 403-412. <https://doi.org/10.1525/sp.1979.26.4.03a00050>
- Jessop, B. (2016). *The State Past, Present, Future*. Cambridge: Polity Press.
- Kaltsonis, D. (2021). *The End of Democracy?* Ανακτήθηκε από <https://legalform.blog/2021/04/05/the-end-of-democracy-dimitris-kaltsonis/>

- Knight, K. & Gall, L. (2021). *Hungary Ends Legal Recognition for Transgender and Intersex People*. Ανακτήθηκε από <https://www.hrw.org/news/2020/05/21/hungary-ends-legal-recognition-transgender-and-intersex-people>
- Lange, E.L. & Pickett-Depaolis, J. (2020). The Middle-Class Leviathan: Corona, the “Fascism” Blackmail, and the Defeat of the Working Class. *CRISIS & CRITIQUE*, 7(3), 145-158.
- Levitsky, S., & Ziblatt, D. (2018). *How democracies die*. New York: Penguin Random House.
- Lewis, D. (2016). *Carl Schmitt: Nazi-era philosopher who wrote blueprint for New Authoritarianism*. Ανακτήθηκε από <https://theconversation.com/carl-schmitt-nazi-era-philosopher-who-wrote-blueprint-for-new-authoritarianism-59835>
- Lilja, M., & Vinthagen, S. (2014). Sovereign power, disciplinary power and biopower: resisting what power with what resistance? *Journal of Political Power*, 7(1), 107–126. doi:10.1080/2158379x.2014.889403
- Linera, A.G. (2020). The State in Times of Coronavirus: The pendulum of the "Illusory Community". *CRISIS & CRITIQUE*, 7(3), 161-195.
- Lorenzini, D. (2021). Biopolitics in the Time of Coronavirus. *Critical Inquiry*, 47(2), 40-45. <https://doi.org/10.1086/711432>
- Loughlin, M. (2019). The Contemporary Crisis of Constitutional Democracy. *Oxford Journal of Legal Studies*, 39, (2), 435–454 doi:10.1093/ojls/gqz005
- McLaughlin, E. (2006). *The New Policing*. London, UK: SAGE.
- Neocleous, M. (2008). *Critique of Security*. Edinburgh, UK: Edinburgh University Press.
- Oberndorfer, L. (2016). From new constitutionalism to authoritarian constitutionalism: New Economic Governance and the state of European democracy. Στο J. Jäger & E. Springler (Eds.), *Asymmetric Crisis in Europe and Possible Futures. Critical Political Economy and Post-Keynesian Perspectives*. London: Routledge.
- Ølgaard, D.M.(2020). *Reflections on Naomi Klein's Pandemic Shock Doctrine*. Ανακτήθηκε από <https://www.e-ir.info/2020/09/15/reflections-on-naomi-kleins-pandemic-shock-doctrine/>

- ONEZERO (2020). *We Mapped How the Coronavirus is Driving New Surveillance Programs Around the World*. Ανακτήθηκε από <https://onezero.medium.com/the-pandemic-is-a-trojan-horse-for-surveillance-programs-around-the-world-887fa6f12ec9>
- Pearce, F. & Tombs, S. (2006). Hegemony, risk and governance: ‘social regulation’ and the American chemical industry. *Economy and Society*, 25(3), 428–454.
- Pele, A., & Riley, S. (2021). For a Right to Health Beyond Biopolitics: The Politics of Pandemic and the ‘Politics of Life’. *Law, Culture and The Humanities*. doi: 10.1177/1743872120978201
- Peršak, N. (2020). Covid-19 and the Social Responses thereto: Penal and Criminological Lessons, Human Rights and Rule of Law Implications. *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*, 28(3), 205-216. doi: <https://doi.org/10.1163/15718174-02803001>
- Platt, T. (1978). Street Crime: A View from the Left. *Crime and Social Justice*, 9, 26-34.
- Platt, T. (1977). *Iron Fist and the Velvet Glove: An Analysis of the U. S. Police*. Berkeley: Center for Research on Criminal Justice.
- Polanyi, K. (2001). *The great transformation: The political and economic origins of our time*. Boston: Beacon Press.
- Rothe, D.L. & Kauzlarich, D. (2016). *Crimes of the powerful: An introductory text*. New York: Routledge.
- Saad-Filho, A. (2021). Neoliberalism and the Pandemic. *Notebooks: The Journal for Studies on Power*, 1, 179–186. Ανακτήθηκε από https://brill.com/view/journals/powr/1/1/article-p179_179.xml
- Simon, J. (2007). *Governing through crime: How the war on crime transformed American democracy and created a culture of fear*. New York: Oxford University Press
- Stanley, J. (2018). *How fascism works: the politics of us and them*. New York: Random House.
- Sun, N. (2020). Applying Siracusa: A Call for a General Comment on Public Health Emergencies. *Health Human Rights*, 22(1), 387–390.

- Sun, N. & Zilli, L. (2020). The Use of Criminal Sanctions in COVID-19 Responses. *Opinio Juris*. Ανακτήθηκε από <http://opiniojuris.org/2020/04/03/covid-19-symposium-the-use-of-criminal-sanctions-in-covid-19-responses-exposure-and-transmission-part-i/>
- Wacquant, L. (2010). Crafting the Neoliberal State: Workfare, Prisonfare, and Social Insecurity. *Sociological Forum*, 25(2), 197–220. doi:10.1111/j.1573-7861.2010.01173.x
- Williamson, B., Eynon, R., & Potter, J. (2020). Pandemic politics, pedagogies and practices: digital technologies and distance education during the coronavirus emergency. *Learning, Media and Technology*, 45(2), 107-114. doi: 10.1080/17439884.2020.1761641
- Wong, W., & Wong, E. (2020). What COVID-19 revealed about health, human rights, and the WHO. *Journal Of Human Rights*, 19(5), 568-581. doi: 10.1080/14754835.2020.1819778
- WORLD HEALTH ORGANIZATION (2020). *Operational Planning Guidance to Support Country Preparedness and Response*. Ανακτήθηκε από https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/covid-19-sprp-unct-guidelines.pdf?sfvrsn=81ff43d8_4
- Worrall, C. (2007). Crime and Capital: Rethinking a Marxist theory of crime and punishment. *Reinvention: A Journal of Undergraduate Research*, Launch Issue, <http://www.warwick.ac.uk/go/reinventionjournal/pastissues/launchissue/paper4>
- Zwitter, A. (2013). *The Rule of Law in Times of Crisis. A Legal Theory on the State of Emergency in the Liberal Democracy*. Research Paper Series, No. 10/2013, University of Groningen Faculty of Law.